પડદા પાછળ

યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા

રૂ.૧૦-૦૦

મારાં,

પત્રોના પણ પ્રકાર હોય છે. આપણા પત્રાલાપમાં એવા અનેક પત્રો આવ્યા-ગયા છે કે જેના રસાસ્વાદનનો હક્ક ત્રીજા કોઇને નથી. અકસ્માતવશાત પણ એથી ઉલટું ન બને એ ખાતર તમે તો એના ચૂરેચૂરા ચીર્યા પછીય, બાળીને એને ભસ્મીભૂત કરવાનું નથી ભૂલતાં. એ ટેવ તમને મુબારક. હું સૌનું જીવથી જતન કરૂં છું: કારણ ઉરના એકાન્તમાં તમે જે જે લખ્યું હોય એનું એવું મોત મારૂં હૃદય સાંખી શકે એમ નથી.

એથી ઉતરતા પ્રકારમાં એવા અંગત પત્રોને સમાવી શકાય કે જે બેથી વધીને વધારે જણ વાંચવા પામે તો તેમને પણ કશુંક જાણવાજોગ જડી રહે. મારા-તમારા થોડા જરા ખાનગી કાગળોએ મ ઘણાં જુવાન મિત્રોને આનંદ, આશ્ચર્ય, અદેખાઇ ને અધધધ રાવ્યાં છે એ વિષે રૂબરૂ લાંબી વાત થઇ ગઇ છે.

અને એનાથીય અધમ પ્રકાર નથી એમ નથી. સાહિત્યમાં પત્ર પ્રગટ થવા લાગ્યા ત્યારથી પત્રલેખકોમાં કે લેખકપત્રોમાં એક જાતની ક્રૂર કૃત્રિમતા ઘર કરી બેઠી છે. અલ્પજીવી અમરતાના એવા અનેક શોખીનો જ્યારે પત્ર પાડવા બેઠક જમાવતા હશે ત્યારે એમને એક જ અનિવાર્ય ખ્યાલ આવતો હશે કે પોતાના મૃત્યુ પછી–એ અગાઉ પણ શું કામ નહિં?—એ કૃતિ અપ્રસિદ્ધ લેખે પ્રસિદ્ધ થવાની જ છે. વળી જાણે કદાચ કોઇ એવો જાગે કે જે આ સુભાષિતસંગ્રહને અસલ હસ્તાક્ષરમાં છાપવા માગે· એટલે અક્ષર ચોખ્ખા ચીતરવા અને કાગળની એક બાજુજ .બગાડવી જીવનનું મહત્વ સાહિત્યથી વિશેષ છે અને સાહિત્ય કરતાં પત્ર જીવનની તદ્દન સમીપ છે એટલું ન સમજનાર આમ પોતાના હૃદયરંગને અકારણ ગૂંગળાવી મારે છે: અને પરીણામે અદ્ભુત પત્ર નહિં પણ અક્ષમ્ય લેખ લખી જવાય છે!

છતાં અત્યારે જે લખું છું તે છેલ્લી ઢબમા આવે એમ છે.

વારૂ.

જીવન અનેરૂં છે કોઇ નામનું બંધબેસતું વિશેષણ ન સુઝે એટલે એને અનેરૂ કહી પતાવવું એ ઉત્તમ ઉપાય છે. બાકી મને પોતાને જીવન શું ચીજ છે; એની કશી ગતાગમ નથી જીવનની વ્યાખ્યાઓ ઢગલાબંધ વાંચી છે, ઘણીખરી મોએ છે; કહો તો બે-ચાર તાજી ઘડી દઉં: પણ આખર એમા શબ્દરમત સિવાય કશું નથી હોતું.

કેટલાક અકસ્માત આવકારદાયક હોય છે મિત્રને મળવા નીક[illegible] હોઉં ત્યાં તમે માર્ગમાં અથડાઇ પડો એ મારે એકથી વધુ વ[illegible] બન્યું છે. એવા જ કોઇ હિસાબે જીવનનો અર્થ ઉકેલવાની મથામણ·

માંથી મને છેક નાનું એવું-તમ શેખાં વિદ્વાનને તો નકામું લાગે તેવું-સત્ય જડયું જણાય છે. આપણે જે જીવન જીવવું હોય છે અને જે જીવન જીવવું પડે છે તે બેઉ, એકએકથી જૂદી જ નહિં પણ વિરોધી તત્વોથી ખદબદતી, નિરનિરાળી સ્થિતિ છે. એ વચ્ચે અવિરામ ઘર્ષણ ચાલ્યા જ કરે છે અને પરીણામ તરિકે અકલ્પ્ય ભાસતી કેવળ કઢંગી જીંદગી અનુભવવા વારો આવે છે. પોતા સિવાય અન્ય કોઇને એની ખબર ન પડવા દેવા સૌ એટએટલી કાળજી રાખે છે કે કયારેક પોતે પોતાને છેતરવા લાગે છે એનું પણ એને ભાન નથી રહેતું. વલખાં મારીને ઝડપેલા એ છૂટકતૂટક પ્રસંગોમાં સળંગ સંબંધ જેવું બહુ ઓછું હોય છે. પાત્રોની વર્તણુકનો બધો આધાર સ્થળ ને સમય ઉપર અવલંબે છે. એક સ્થળે એક સમયે ઉચ્ચારાતી કે અનુભવાતી ભાવના એજ સ્થળે અન્ય સમયે અથવા તો એ જ સમયે અન્ય સ્થળે એથી અવળી દશા પામે એ છેક બનવાજોગ છે! જે આ દરિદ્રાવસ્થા, તેને હું પડદા પાછળની ભવાઈ ગણું છું.

ટૂંકમાં રૂઢિના કેટલાંક જક્કી બંધનથી રુંધવાતાં, જીવનના પવિત્ર પ્રકરણ જેવા લગ્નની ઉષ્માનો પારો નક્કી ૯૮·૬° છોડી ૧૦૦°ની સરહદ ક્યારનો વટાવી ગયો છે. હાલ ૧૦૧°થી ૧૦૩° વચ્ચે ચડઉતર ચાલતી હશે. હજુ આંખમીંચામણાં લંબાયે જશે તો, પરિસ્થિતિ ૧૦૫° પહોંચશે પછી નિરૂપાય ને પરવશ બની જોયા જ કરવાનું રહેશે: અને, આગાહી જેવું કંઇક કરવાની છૂટ આપો તો, આખર એવી અધોગતિ પણ આવે કે જ્યારે પારો આપોઆપ થર્મોમીટર તોડી નાંખે અને સાથોસાથ અનેક મંગલ ભાવનાઓનો વિનાશ પણ થાય!—ન કરે નારાયણ.

તમારી એક ટીકા અત્યંત ઉપયોગી નીવડી છે. હા;

કેટલાંક મનુષ્યો આવેશમાં એમ માની પણ બેસે કે આ એમની જીવનકથા હશે. ખરી વાત છે. અસંતોષ આપણે ત્યાં એટલો સુલભ ને સર્વત્ર થઇ પડયો છે કે ગમે તે જણ પોતાને એકાદું પાત્ર ગણી લે તો એ સામે વાંધો ઉપાડવાનો તમને કે મને શો અધિકાર છે? હું તો કહું છું કે એથી વિશેષ પંચાત પણ પડી શકે એમ છે. આપણામાનું જ કોઈ એવું માનવાની મૂર્ખાઇ કરી, અંગત માઠું લગાડવાનું ડહાપણ કરે તો શું કરવું?—કાન આડી આંખનો અખતરો અજમાવવો. જગતમાં જે જોઇએ છીએ અને જાણીએ છીએ એથી ઓછું નહિ તો વધુ પડતું તો આમાં નથી જ એટલી ખાત્રિ તમારા તરફથી મને મળી છે એ મારે મન મોટી નિરાંતનો વિષય છે.

વ્હાલાં, સાહિત્ય સંબંધી મારા એક મુરબ્બીની વ્યાખ્યા કહીશ તો તમે આખાં ને આખાં હેબતાઈ જશો–જો કે અનેકનો એવો અભિપ્રાય છે. એમને મતે સાહિત્ય એવું સુ-શિષ્ટ હોવું ઘટે કે જે પિતાપુત્ર, માદીકરી, ભાઇબહેન ને બને તો સૌ સામટાં ખુલ્લા ચોકમાં બેસીને સાંભળી શકે. આનો ઉદ્ધત ઉત્તર એમ અપાય કે તો તો ગરૂડપુરાણ ને એકાદશમાહાત્મ્ય બસ છે. પણ એમ નહિં બોલી બગાડું. સાચું પૂછો તો મને તો આ પૃથ્વીવિશાળ દેખાતી ભાવના સ્વાર્થસંકુચિત લાગ્યા કરે છે. સંસ્કારીમાં સંસ્કારી માનવી સુદ્ધાં જ્યારે સઘળે શિષ્ટ નથી જ રહી શકતું ત્યારે એનું સઘળું સાહિત્ય પણ શિષ્ટ શું કામ રહે?–કહેવાની મતલબ એ કે શિષ્ટ જીવન પણ ગુપ્ત અને અગુપ્ત એવા બે વિભાગમાં વહેંચાએલું છે. પરંપરાગત મનોદશાને લીધે ગુપ્ત વિભાગમાં ઘણા એવા વિષયો ઘુસી ગયાં છે કે જે વસ્તુતઃ અગુપ્ત છે. આપણો વિષય એવો ગણાય. એ રજૂ થતાં

માંથી મને છેક નાનું એવું-તમ રોખાં વિદ્વાનને તો નકામું લાગે તેવું-સત્ય જડયું જણાય છે. આપણે જે જીવન જીવવું હોય છે અને જે જીવન જીવવું પડે છે તે બેઉ, એકએકથી જૂદી જ નહિં પણ વિરોધી તત્વોથી ખદબદતી, નિરનિરાળી સ્થિતિ છે. એ વચ્ચે અવિ-રામ ઘર્ષણ ચાલ્યા જ કરે છે અને પરીણામ તરિકે અકલ્પ્ય ભાસતી કેવળ કઢંગી જીંદગી અનુભવવા વારો આવે છે. પોતા સિવાય અન્ય કોઇને એની ખબર ન પડવા દેવા સૌ એટએટલી કાળજી રાખે છે કે ક્યારેક પોતે પોતાને છેતરવા લાગે છે એનું પણ એને ભાન નથી રહેતુ વલખાં મારીને ઝડપેલા એ છૂટકતૂટક પ્રસંગોમાં સળંગ સંબંધ જેવું બહુ ઓછું હોય છે. પાત્રોની વર્તણુકનો બધો આધાર સ્થળ ને સમય ઉપર અવલંબે છે. એક સ્થળે એક સમયે ઉચ્ચારાતી કે અનુ-ભવાતી ભાવના એ જ સ્થળે અન્ય સમયે અથવા તો એ જ સમયે અન્ય સ્થળે એથી અવળી દશા પામે એ છેક બનવાજોગ છે! જે આ દરિદ્રાવસ્થા, તેને હું પડદા પાછળની ભવાઈ ગણું છું.

ટૂંકમાં રૂઢિના કેટલાંક જક્કી બંધનથી ધુંધવાતાં, જીવનના પવિત્ર પ્રકરણ જેવા લગ્નની ઉષ્માનો પારો નક્કી ૯૮·૬° છોડી ૧૦૦°ની સરહદ ક્યારનો વટાવી ગયો છે. હાલ ૧૦૧°થી ૧૦૩° વચ્ચે ચડઉતર ચાલતી હશે. હજુ આંખમીંચામણાં લંબાયે જશે તો, પરિસ્થિતિ ૧૦૫° પહોંચશે પછી નિરૂપાય ને પરવશ બની જોયા જ કરવાનું રહેશે: અને, આગાહી જેવું કંઇક કરવાની છૂટ આપો તો, આખર એવી અધોગતિ પણ આવે કે જ્યારે પારો આપોઆપ સેંમીટર તોડી નાંખે અને સાથોસાથ અનેક મંગલ ભાવનાઓનો વિનાશ પણ થાય!—ન કરે નારાયણ.

તમારી એક ટીકા અત્યંત ઉપયોગી નીવડી છે. હા-

કેટલાંક મનુષ્યો આવેશમાં એમ માની પણ બેસે કે આ એમની જીવનકથા હશે. ખરી વાત છે. અસંતોષ આપણે ત્યાં એટલો સુલભ ને સર્વત્ર થઇ પડયો છે કે ગમે તે જણ પોતાને એકાદું પાત્ર ગણી લે તો એ સામે વાંધો ઉપાડવાનો તમને કે મને શો અધિકાર છે? હું તો કહું છું કે એથી વિશેષ પંચાત પણ પડી શકે એમ છે. આપણામાનું જ કોઈ એવું માનવાની મૂર્ખાઇ કરી, અંગત માઠું લગાડવાનું ડહાપણ કરે તો શું કરવું?—કાન આડી આંખનો અખતરો અજમાવવો. જગતમાં જે જોઇએ છીએ અને જાણીએ છીએ એથી ઓછું નહિ તો વધુ પડતું તો આમાં નથી જ એટલી ખાત્રિ તમારા તરફથી મને મળી છે એ મારે મન મોટી નિરાંતનો વિષય છે.

વ્હાલાં, સાહિત્ય સંબંધી મારા એક મુરબ્બીની વ્યાખ્યા કહીશ તો તમે આખાં ને આખાં હેબતાઈ જશો—જો કે અનેકનો એવો અભિપ્રાય છે. એમને મતે સાહિત્ય એવું સુ-શિષ્ટ હોવું ઘટે કે જે પિતાપુત્ર, માદીકરી, ભાઇબહેન ને બને તો સૌ સામટાં ખુલ્લા ચોકમાં બેસીને સાંભળી શકે. આનો ઉદ્ધત ઉત્તર એમ અપાય કે તો તો ગરૂડપુરાણ ને એકાદશમાહાત્મ્ય બસ છે. પણ એમ નહિં બોલી બગાડું. સાચું પૂછો તો મને તો આ પૃથ્વીવિશાળ દેખાતી ભાવના સ્વાર્થસંકુચિત લાગ્યા કરે છે. સંસ્કારીમાં સંસ્કારી માનવી સુદ્ધાં જ્યારે સઘળે શિષ્ટ નથી જ રહી શકતું ત્યારે એનું સઘળું સાહિત્ય પણ શિષ્ટ શું કામ રહે?—કહેવાની મતલબ એ કે શિષ્ટ જીવન પણ ગુપ્ત અને અગુપ્ત એવા બે વિભાગમાં વહેંચાએલું છે. પરંપરાગત મનોદશાને લીધે ગુપ્ત વિભાગમાં ઘણા એવા વિષયો ઘુસી ગયા છે કે જે વસ્તુતઃ અગુપ્ત છે. આપણો વિષય એવો ગણાય. એ રજૂ થતાં

વેંત આઘાતકર લાગે તો ફિકર નહિઃ કારણ કાલક્રમે એની જરૂરત સૌને સ્વીકારવી પડશે એ નિઃસંશય છે.-તમે શું માનો છો?

ઉપરાંત પિતાપુત્ર, માદીકરી, ભાઇબહેન જેવી વરવહુની જોડ-અને જન્મને પ્રભુની માયા તરિકે સ્વીકારીએ તો માનવસર્જિત તો ખરી આ જ એક જોડલી છે-દુનિયામાં હોઇ શકે છે એ ભૂલ્યા જેવું નથી. એ બે એકલાં બંધ બારણે, પરસ્પરનું સાનિધ્ય સાધતાં પચાવી શકે એવું સ-રસ સાહિત્ય પણ શું ઓછું આવશ્યક છે?

પણ એક નવો કિમિયો હાથ લાગ્યો છે. ગંભીરતા જાળવી, નફ્ફટ થતાં તમને આવડતું હોય-અરે! એ દિશામાં તો તમે બડાં પક્કાં ને આબાદ પરંગત છો-તો સહાનુભૂતિ સાથ પૂછે તેને સંભળાવાય એમ છે કે બાપુ, આવું સાહિત્ય ભાઇબહેન મર્યાદાપૂર્વક અવશ્ય વાંચી લે એમ છે. સાંભળતાં વેંત તો એ સ્થિતિચુસ્ત મસ્તક ડગડગ થશે. પછી તમારે સીધો સવાલ કરવાનો કે ભાઇ કોઈ ભાભીનો વર છે અને બહેન કોઈ બનેવીની વહુ છે એટલું સનાતન સત્ય તમે સ્વીકારી શકો એમ છો ને?

-આ આખું વલણ તમને ઉગ્ર અભિમાનથી ભરપૂર લાગશે-એકદા સ્તુતિના બહાના નીચે તમે મને શીખામણ જેવું કહ્યું હતું કે મારા પત્રો મેઘધનુષ સમા સપ્તરંગી હોય છેઃ એમાં ક્રોધનો રાતો, મીઠાશનો લીલો, ગરીબીનો કાળો-આંખ આગળ આવે એટલા રંગોનું સંમિશ્રણ હોય છે! ના નથી. અહંકારનો હું જેમાંથી જાય એને લોક મહાત્મા માને છે. આ અવતાર એવી સિદ્ધિ અર્થે સરજાયો નથી એ નમ્ર નિરાભિમાનથી ય આ મસ્તક મુક્ત નથી એટલું જાણતાં રહેજો.

હવે એક કથા માંડું. હરેક પુસ્તકના પ્રકાશન પાછળ કંઇનો કંઇ હેતુ લપાયો હોય છે. કોઇ અમરતા ચાહે છે, કોઇ સેવા કરી સંતોખાય છે; કોઇ સ્વાર્થનું કામ કાઢી લે છે. આ નાટક પોતાની શી લાલસા સાધે છે; એ એના નશીબની ચારી છે હુંકારના ટકા બાદ કરીને મારે એટલી કોડ પાડવાની કે એ લખાયું ત્યારે મને ગમ્યું છે—પોતાને ન ગમતું લખનાર આત્માઓનું રહેઠાણ તો આસ્માનની પેલે પાર હોય છે—ને વંચાયું ત્યારે તમને ગમ્યું છે, એ જ એનું પરપરમ સાર્થક છે.

આ હું તમને અર્પણ ન કરત. પ્રચલિત રિવાજ મુજબ જેણે મારા માથે સૌથી વજનદાર ઉપકારના ઢગ ચડાવ્યા હોય એને ચરણે અલ્પ નૈવેદ્ય તરિકે મારે એ ધરવું જોઇએ. એવી પ્રેમલક્ષણા ને ભક્તિભીની એક મૂર્તિ હતી ને એક છે. હતી એની સ્મૃતિ, સદા આંસુ ઉભરાવે છે: છે એનું દર્શન, નિરંતર નયન નમાવે છે,

પછી એક પ્રશ્ન પૂછવા દો. ગમે તે, ગમે તેને, ગમે તેવું પુસ્તક અર્પી નાંખે એ જુલ્મ નથી? મુંબાઇગરો ભેળ મને માંદો પાડે ત્યા સુધીનો ભાવે છે; સૂરતી ભૂસું તમે મરતાં પણ માગો એવાં છો: પણ એનો ઉપયોગ એથી વિશેષ નથી પ્રભુના પ્રસાદમાં એ કેમ પીરસાય? એ રીતે હું તો માનવા માંડયો છું કે સાધારણ રીતે સહેજે મગજમારી ન કરવા જેવી લેખાતી, અર્પણની બાબત જેવી જોખમભરી સમસ્ત પુસ્તકમાં અન્ય એકે નથી. એક કોઇ પ્રતિભાવંત નામ સાથે આપણા પામર પદાર્થને જોડવાની ઉચ્છૃંખલતા વાપરતાં આપણે એને આહ્લાદને બહાને કેટલો અન્યાય આપીએ છીએ; એ અગાઉથી વિચારીએ તો પાછળથી એમ કરીએ જ નહિં.

ને એટલે પેલાં પવિત્ર નામોને આ વિચિત્ર વસ્તુ સાથે મેં સંડોવ્યાં નથી.

પ્યારાં ! રૂડાં અજવાળિયાં ચાલે છે, રઢિયાળી પૂનમ ખીલી છે, રૂપેરી ચાંદલો આભે ચડ્યો છે, આછી વાદળી આડી આવી છે. આવે ધન્ય ટાણે કલ્પનાની કો કાવ્યમૂર્તિ સમાં તમને તેમાં તરવરતાં ભાળું છું ત્યારે મારે હૈયે બધું સાભરે છે: આ નાટકને તમારી જેટલું કોણ ઓળખે એમ છે?-તમે ન હોત તો એ હોત ક્યાંથી? -તમારૂં કર્યુંકારવ્યું કોનાથી થશે? ...

આવાં અણગણ્યાં કારણોને લઈને સ્નેહ, માન, શ્રદ્ધા, સ્મૃતિ, પ્રેમ, ભક્તિ, દર્દ, આસુ ને સુશ્રુષા સહિત આખર એમાં હોંશભર્યાં હાથે આપ સરકારના નામાક્ષર નાખ્યા છે તો કૃતાર્થ સેવકને માફ કરશો ને?

ચાલો; મડમજી.

તમારો

ઉમેદ — મુગટ

જયલક્ષ્મી — ધનદેવી

ઉંમલ સુભદ્ર

જયલક્ષ્મી . ધનવેદી

અંક ૧

૬ ૧ ચિત્ર ૧

સ્થળ: શયનખંડ

સમય: રાત, ફેબ્રુઆરી ૮, ૧૯૨૬

[હંસલ પલંગમાં પડ્યો પડ્યો કોઇ મોટું થોથું ઉથલાવી રહ્યો છે. પાસે નાના ટેબલપર ગુલાબ ને મોગરો વેરાયલાં છે ઉપર હડતી ધૂપસળીની આછી-વેરી લહરીઓથી આખું વાતાવરણ પવિત્ર પવિત્ર લાગે છે.]

(ઉભા થઇ, થોથું પછાડી) શું થવા બેઠું છે? (વીંટી પર નજર ઠારી) આનું નામ લગ્ન? બે બપોર અગ્નિ સમક્ષ સાથે તપ્યાં, ચાર ચકરડા સાથે ઘૂમ્યા, ગીતોમાં નામ સાથે ગવાયા, શ્લોકોમાં આશીર્વાદ સાથે પામ્યાં: ને અમે વરવહુ બની ગયા! બસ; પછી ક્યાં કશું બાકી રહ્યું?

[હાથમાં પાણીના લોટા સહિત શરમાતે પગલે જયલક્ષ્મી પ્રવેશે છે.]

હં (હોઠ કચરી, મનમાં) વાહ્; બધ્ધુ બાકી છે.

[શોથું ઉપાડી એક ખુરસીમાં ઢળે છે. ટેબલપર લોટા ઓઠવી, જયલક્ષ્મી હળવેકથી બારણું વાસે છે. ને પછી હંસલની સામે આવી, નમેલી નજરે ઉભી રહે છે.]

હં (આખર) લક્ષ્મી, કહે જોઉં: શું છે ?

જ (ગરીબ સ્વરે) કશું નથી.

હં કશું નથી તો અહિં આવી કેમ ?

જ બધાંએ ધકેલી એટલે હું તો આવી.

[હંસલ વિચારનો એક ઘુંટડો ઉતારે છે.]

હં હં. તો—તો ઠીક જ કર્યું. આવ. બેસ. આમ ઉભી રહીશ તો તારો પાર ક્યાં આવશે ? પણ લક્ષ્મી,...

જ (પાસેની ખુરસી ખેચતી) પણ તમે સાચા નામે તે શું બોલાવતા હશો ?

હં તે શું સાચું બોલવું એ પાપ હશે ? (જરા વાર રહી) હું તને તારે નામે ન બોલાવી શકું ને તું મને ન બોલાવી શકે તો તો આપણને જેણે પરણાવ્યાં એમણે દુભાષિયા જેવું કંઈક પૂરૂં પાડવું જોઈતું હતું. વેદના વખતમાં જેમ રાજા કે રાણીને કંચુકી તો પોતાનું સંસારી સ્વજન જેવું લાગતું તેમ અત્યારનાં વર ને વહુ માટે એવું નિર્ભય પ્રાણી મળી શકે તો એમના સંસારનું

ગાડું, જે પોતાની બેની મહેનતથી માડ ખસતું હોય તે પાછળથી ત્રીજાની પારકી મદદનો ધક્કો મળતાં, ખાસ્સી રીતે જોસભેર ગડગડવા માડે !

જ આટલું બધું મારા મનમા નહોતું. મે તો સાભળ્યુ હતુ કે જો વરે પોતાની વહુનું નામ લે...

હું તો ?

જ અને જો વહુ પોતાના વરનું નામ લે તો સામસામી આવરદા ઘટે.

હું (તુચ્છકારથી હસી) ત્યારે તો મનમા નામ લેવાની પણ બંધી કરવી જોઇએ! આપણા બાપદાદાને જે સો–સો દિવાળી ખેચી કાઢવામા વાધો નહોતો આવતો ને અત્યારે જે આપણા પોતાના આયુષ્યની દોરડી ઘસાઇ ઘસાઇને ટૂંકી થઈ છે તેનું ખરૂ કારણ કા તો તે કહુ એ હશે– કે હાલના જુવાનિયા નફ્ફટ થઇને વરવહુના નામ લીધા કરે છે ને અસલના ઘરડેરા તો સ્વપ્નામા પણ એવા અપરાધથી આઘા નાસતા.

જ એમ પણ હું કહેતી નથી.

હું ત્યારે ?

જ ખાલી એમ કે એવું જો સગા સાંભળશે તો નાત આખીમા વગોવણી કરશે.

હું બસ; એટલું જ ?

જ એ ઓછું છે ?

હું નહિતર વળી ?

[જયલક્ષ્મી મનથી મુંઝાય છે.]

હું (બારણા તરફ આગળી ચીંધી) એમને તે ઓળખ્યાં નથી. મારા માટે મરી ફીટતા હોય એવો એમનો દમામ છે: પણ પાછળ તો સ્વાર્થની શેતરંજના હાથીઘોડા ખેલાય છે !

જ એવું તે હતું હશે ? હવે તો તમારે જે કહો એ...

હું હા: મારી મા ને મારા બાપુ–એ બન્નેની ગેરહાજરીમાં મારા શિરછત્ર બની જવાનો હક્ક એમને પ્રાપ્ત થયો છે. એથી તો આપણા હસ્તમેળાપની પળે એ બેઉને સંભારીને, એમણે વ્યવહારના અઢી આસુ સાર્યાં હતા. બિચારા શુક્લજીને પણ ગળગળા થઈ જવું પડયું હતું ! એ દંભના દાવ હતા. ને–અને દુનિયાનું દંભ જેટલું નખ્ખોદ કોણે વાળ્યું છે ?

[જયલક્ષ્મીને અનુત્તર રહેવું પડે છે.]

હું (સશ્રદ્ધા) દુનિયામાં સામાન્ય બહુ થોડું રહ્યુ છે: કારણ વિચિત્રતા વધી પડી છે. દરેક વસ્તુને દેખાય એવી માનવી એ જબરૂં જોખમ છે–ક્યારેક એમાં જીવનું જોખમ છે. માણસ એવા થવા લાગ્યાં છે કે જે હસતા હોઠ પાછળ ઝેરી કડવાશ છૂપાવી શકે છે, જેણે ઉન્હા આસુ પાછળ શરબતી ઠંડક જમાવી હોય છે.

[પળભર ગમગીન મૌન પથરાય છે.]

હું હવે કરૂણ રહી બાકીનું સાભળી લે. મારે પરણવું નહોતું.

(કપચીપરથી ઉંચું જોઈ) અમે પણ એવું સાંભળ્યું હતું. ને એ તદ્દન સાચું હતું. પછી એક કાવતરૂં રચાયું. મને કહેવામાં આવ્યું કે (એક એક હપતે વિરામ લઈ) આપણો સંબંધ તો મારા પિતાના વખતમાં ખાનગીમાં થયેલો પણ ખરો, પછી એ અધાર્યા ચાલ્યા ગયા એટલે સૌના મનની મનમાં રહી; હવે મારે તો એ પસંદગીને સપ્રણામ સ્વીકારવી એજ ઉત્તમ માર્ગ : નહિંતર સદ્દ્ગતની આંતરડી દુભાય-ઉપદેશનાં આવાં અમૃત એમણે મારા કાજે સોંઘા કરી નાંખ્યા હતાં! સવાર ને સાંજ, દિવસ ને રાત એમણે મને ગુંગળાવ્યો. ને મોંમાં આંગળાં નાંખી આખર જીભ પાસેથી હા કઢાવી ત્યારે હેઠા બેઠા!

[હંસલ એક નજરે જયલક્ષ્મીને જૂએ છે. જયલક્ષ્મી પાલવને છેડે પાંપણ લુછતી હોય છે.]

વળી તે પણ કઇ રીતે? તારો વેપાર કરીને!

[જયલક્ષ્મીના અંગે સહેજ ધ્રુજ આવી જાય છે.]

સિડકીશ નહિં. કડવાં સત્યો મીઠાં ગોઓ ગળી જવાં એ આ જીંદગીની આવશ્યક કલા છે. તારે તો એ ટેવ કેળવ્યા વિના આરો નથી.

(થથરતી જીભે) વા...રૂ.

આગળ સાંભળ. કંઈક ઉથલપાથલનો એ વેપાર છે. એથી તો આજકાલનાં કેટલાંક ભિખારીઓ ગર્ભશ્રીમંતાઇના વાઘા સજી ઘૂમવા લાગ્યાં છે. એ એકેએક વાઘ જેટલાં

હિંસક ને વરૂ જેટલાં હલકટ પશુ છે. લક્ષ્મી, આમાં તું કંઇયે સમજી ખરી ?

જ (ડરતી આંખે) મને ઝાઝી ખબર ન પડી.

હું (નિભાવી લઈ) ફિકર નહિં. (સંભારવાની મહેનત કરી) લગ્નની અધરાતે હું જાગતો સૂતો હતો.

[જયલક્ષ્મીને આછું હસવું આવે છે.]

હું (ડોકું હલાવી, રંગમાં આવી) હું જાગતો જ સૂતો હતો. પખવાડિયા પછી આપણી આવી રાત હોય ત્યારે આગલી એટલી રાતો તો એની કલ્પનાના ચણતરમાં જ વીતે ને? ઉંઘ જેવી માગો ત્યારે મળે એવી ચીજ પણ આમ ક્યારેક ફુરસદ વિનાની થઇ જાય છે એટલું હું ત્યારે ભણ્યો.

[જયલક્ષ્મી આનંદભેર સાંભળ્યે જાય છે.]

હું (શાન્ત ગંભીરાઇથી)—જાગતો સૂતો હતો. ત્યાં તારા પિતા ને મારા મુરબ્બી મનાવીને મહાલતા કાકાશ્રી આવ્યા. કંઇક દૂર પાટલા નાંખીને વાતોએ ચડ્યા—મનમાં મલકાઇને કે એમની સિવાયનું જગત પ્રભુને ખોળે પોઢ્યું છે! હજાર–એક, બે, પાંચ–જીભે આવે એટલી રકમના આંકડા પવનલહરીની સુસવાટી મારફત, કાન પાસેથી સરી જતા હતા. પળભર ચકમક પણ ખરેલી. વાતનો સાર એટલો કે મારા બાપુએ ધીરેલી રકમમાથી જો તારા પિતા માંડ અર્ધી પણ મારા મુરબ્બીના ગળામાં રેડે તો આંખી પર ચોકડી ચીતરવાની એમની અગાઉની કબુલાત હતી.

એ કેમ બને ?

(હાથની નાની રમત કરી) તને વેચીને. એ નાણા તારા પિતાને ઉછીનાં નહિં પણ તારા બદલામા અપાયા હતાં એવા સમાચાર એ મુરબ્બીએ, એક આખલાની ગંભીરાઈથી, મને આખર આજની સવારે. તારી લાલચની લાચ આપીને, સંભળાવી દીધા !

' તમે નામકર જાઓ તો ?

મારા વાલી મૂવા છે ને ? (છાતીપર નિરાતે હાથ ફેરવી) પણ એ હોદ્દો તો મહિનાદિનું ઘરાક છે.

[જયલક્ષ્મી ચૂપ રહે છે]

એ તો નજીવી વાત. વળી ત્યારે તો હું તને પાળવાના ફરમાનથી બંધાઇ ચૂક્યો હતો. (સહેજ ખુંખારી)ને એમાથી છટકવાની મારી દાનત હતી નહિં–છે નહિં. કારણ–માત્ર એ કારણ કે કંઈ નહિ તો તને જીવનભર પાળવામા તો મને વાંધો આવે એમ નથી.

[કંઇક સાંભળવાની આશાએ હંસલ જયલક્ષ્મી સામું જુએ છે. જયલક્ષ્મી, કપાળપરથી પરસેવો લૂછી, જડ જેમ તાકી રહે છે.]

ડું તારૂં પોષણ તો કરીશ જ. પ...ણ...

૪ (તુરત) પણ ?

ડું (વિચારી) ખાસ કશુ નહિં. તોય આ પુસ્તક ને આ પલંગ જેમ તુ પણ મારી ખરીદેલી ઢીંગલી છું એટલું

માત્ર તારે સંભારી રાખવું: કારણ મારાથી એ ભૂલ્યું ભૂલાય એમ નથી!

[જયલક્ષ્મીને આંસુની ધાર ચાલે છે. ખભે હેતાળ હાથ મૂકી, હંસલ મૌન આશ્વાસન આપવા મથે છે. આથી તો વાત વધીને હુસ્કાં લગી પહોંચે છે]

હં (છેડાઇ) આ તે શું કહેવાય? તમે બૈરાંલોક વાતવાતમા આંસુનો આશરો શું લ્યો છો? રડીને જીતવું એ તો બચ્ચાંના ઢોંગ છે–સ્ત્રીને એ નથી શોભતા.

જ બીજું કશું...

હં તમારે જીભ જેવી જીભ છે. તારે જે કહેવાનું હોય તે તું મને ખુશીથી કહી શકે છે. એમાં આંસુની વાત ક્યાં આવી?

[જયલક્ષ્મી વિચારમૂઢ બને છે. ચુંદડીની ભાત તપાસે છે. વળી હંસલને નીરખે છે. આખર જરા હોઠ ફરકે છે–જાણે હમણા બોલશે–પણ શબ્દ સરખો નથી નીકળતો.]

હં કહે; કહી નાંખ.

જ (તૂટતા અવાજે) સાભળીવું ગમશે ખરૂં? (શ્વાસ ખાઇ) તમે કહ્યું એ બધું સાચું. પણ થયું એ ન થયું કેમ થશે? વળી એમાં મારો કેટલો વાક?

હં જરાકે નહિ.

જ તો પછી...

(અટકાવી) એટલે તો તને નિભાવવાનું...

તમે જે આમ ગોળગોળ બોલો છો એ તો મારાથી સમજાતું જ નથી. ગમ જ નથી પડતી.

(હસવું લાવી) એટલું મને બોલતાં નથી આવડતું એમ માની લે.

(હસવું ખાળી) તમે મને તદ્દન ભાન વગરની સમજો છો? હું જાણું છું કે તમે લેખક છો. લેખો લખો છો ને કવિતા પણ કરો છો!

(અજ્ઞાન ભજવી) કોણે કહ્યું?

(સગૌરવ) બીજું તે કોઇ શું કહેતું હતું? ફઇબાની આશાબહેને વાત કરી હતી.

(ખડખડ હસી) મારી બહેન ખરી ને? કઇ બહેને ભાઇના ભાવ વધારવામાં પાછી જીભ રોકી હશે?–ને તે પણ ભાભી પાસે? લક્ષ્મી, આશાએ કહ્યું ને તે માન્યું?

શું કામ ન માનું? એમણે તો એક કવિતા વંચાવી પણ હતી. નીચે તમારૂં નામ હતું.

[હંસલ હથેલીમાં મુઠ્ઠી પછાડી, નાની લટાર મારે છે.]

મને એ પુષ્કળ ગમી હતી. એવી કે મે એને હૈયે કરી લીધી છે. કહો તો અબઘડી....

બસ; બહુ થયું. જા; તું જીતી. પછી?

તો પછી છે. આશા જેવાં ભલા બહેન મે દીઠા નથી. આજ માટે એમણે મને એટલું બધું શીખવ્યું હતું કે–

જો કે હું એમાંથી ઘણું બધું ભૂલી હઈશ તોય–હજુ કેટલુંય યાદ છે.

હું (મનમાં) ઠીક વિચિત્ર વાતો માંડી છે! (પ્રકાશ) વારૂ; પછી?

જ પણ એમનું એ શીખવ્યું ને મારૂં એ ભણ્યું ધૂળ લાગે છે.

હું એમ કેમ?

જ કા તો એ ધરતી અદ્ધરનું પીંજણ હશે.

હું એટલે? હું લેખક, તો તું ફિલ્સુફ લાગે છે!

[જયલક્ષ્મી આમતેમ નજર નાંખે છે. પલંગપર આંખો વળતાં લગીર કમકમાં અનુભવે છે. હંસલ એ જોઇ જાય છે.]

હું (લાડ કરી) કહે જોઉં; આશાએ તને શું શું શીખવ્યું હતું?

જ (હિંમત કરી) શુંનું શુંયે કહ્યું હતુ!

હું એનાં કંઈ નામનિશાન હોતા હશે કે નહિ?

જ હા; છે. એક ચરણામૃત. એમ કે જે સ્ત્રી પોતાના પુરૂષના પગ ધોઇ પીએ એને મહા પુણ્ય મળે છે. હું આવી ત્યારની એને માટે ઝંખું છું.

[જયલક્ષ્મી હંસલના પગપર નજર નાંખે છે. હંસલ ત્રાસ પામે છે. જયલક્ષ્મી, લોટો લઇ આવવા, ઉભી થાય છે ત્યાં—]

હું પણ હું એને માટે ઝંખતો નથી. આ કાંઇ મન્દિર નથી, હું એનો દેવ નથી. તુ મારી પૂજારણ નથી.

(ખુરસીમાં પાછી પડી) આવી બધી વાતોને હું આથી જ ધરતી અદ્ધરની ગણાવતી હતી.

હા; (કડક થઇ) આવાં ધતીંગ તો જેટલાં ધરતીથી અદ્ધર વસશે એટલો ઓછો જુલ્મ વરસશે.

(કરગરી જઇ) તમે તપી ન જાઓ. મારે તો તમે રાજી રહો એવું કરવું છે.

[હંસલ આશ્ચર્યની આંખ ઠારે છે.]

એ સાચું હશે?–કે આજની રાતનો રસ સ્વર્ગીય હોય છે! આશાબ્હેને કાનમાં કહ્યું હતું કે કદિ ફરી ન આવે એવી, જીવનના અંત લગી સુખે સંભાર્યાં કરીએ એવી તો એક ને એક જ આજની રાત છે!

ખરૂં. લોકો એને હનીમૂનના મોટા નામથી ઓળખે છે. એમાં હું શું સમજું? તમારૂં અંગ્રેજી...

(નવાઇની નજરે) તે તું ક્યાં અજાણી છું? કાકા ગણાવતા હતા કે તુ રૂડુંરૂપાળું અંગ્રેજી પણ ભણીગણી છું.

સાચું; એ તદ્દન ગપ્પું નથી. એમ તો એબીસીડીના છવ્વીસે અક્ષર મે ઘુટયા છે. પણ એ હનીમૂન કોને કહેવાય; એ તો તમે સમજાવો ત્યારે...

[હંસલ હાથથી બંધ થવા વિનતિ કરે છે.]

એમા તમે અકળાઇ શું ગયા? એને આપણી ગુજરાતીમાં કેમ બોલાવાય છે?

[થાકી જવા જેવું થતાં હંસલથી હસી પડાય છે]

હું જેના જેવા અનુભવ એવાં એમનાં ગાન. સંયોગનાં ભૂખ્યાં એને વસ્લની રાત કહે : સૌન્દર્યના તરસ્યાં એને રૂપાળી રાત ગણે.

જ (વિચાર કરતી) તો તો બ્હેનની ફૂંક સાચી હશે.

હું (એધડક) નથી. (આંખો મીંચી) જવલ્લે હોય છે. આપણા લગ્નનો અર્થ તેં ઉકેલ્યો છે ?

જ (ડર ખાતી) ના. (ધીરેક રહી) તમે ન સમજાવો ?

હું આપણને એથી એક અજબ પરવાનો મળ્યો છે—વ્યભિચારનો. આશાએ જે કંઈ કહ્યું હોય તેનો કુલ સરવાળો આટલો. એકમેકને જોયાં ન હોય, ઓળખાણ તો કાઢવી કયાંથી; સ્નેહ શું એની સુઝ પણ ન હોયઃ તોય વરવહુની છાપ મળી એટલે મોટેરાં એમને અલગ ઓરડામાં પૂરી શકે! એ આખા ઓરડામાં બધી મળીને એક પથારી! પછી એમની વાસનાઓ જાગે, જાગે કે એના એ ગુલામ બને, ગુલામ બને કે બસ થઈ રહ્યું! આને લગ્ન કહેશો કે વ્યભિચાર ?—લગ્ન કોણ કહેશે ?—ને વ્યભિચારને વળી વિવિધ વિધિની ખટપટ શી ?

જ (બીતી, અચકાતી) જરાક બોલું ? એમ ન બને કે પહેલાં વર ને વહુ બન્ને પરણે—જેમ આપણે પરણ્યાં. પછી સામસામા જૂએ ને ઓળખે—જેમ આપણે જોયાં ને ઓળખ્યાં. પછી ઓળખાણ બંધાઇ એટલે સ્નેહ તો જરૂર જામવાનો—જેમ આપણી વચ્ચે જામશે.

હું એ રસ્તો અવળો છે. પતંગ ને દોર. આમાં મરજી માગે તેને ચગાવી શકાય ?

[જયલક્ષ્મી ઝંખવાય છે. એટલી જીતથી હંસલ આનંદમાં આવે છે.]

હું ને સ્નેહ કંઇ ઓળખાણના પૂંછડે બાંધેલો નથી હોતો. બે વચ્ચે વર્ષોની પિછાન હોય પણ સ્નેહ ન હોય. આજકાલ કરતા ગોપાલને આ ઘરમા પચ્ચીશી પૂરી થઇ. તોય અમારે સ્નેહ જેવું કશું નથી.

જ તે ગોપાલ ને હું...(જરા થંભી) શું એક હારના...?

હું ના રે ના. ગોપાલ તો મારો ચાકર કહેવાય: તું તો બંદીજન જેમ મને સુપ્રત થઇ છું. ગોપાલનું દિલ ચાહે તો આજે અહિથી ચાલ્યો જાય: તારે માટે એ અતિશય અઘરૂં છે.

જ (ખોખરા સાદે) છો રહ્યું. (ગળે ડૂમો ભરાઇ આવતા, માડ માડ) પ્રભુ પાસે હું એટલું જ માગું છું. (હસલના પગ પર પાલવ ઢાળી) તમે મને કહેશો તોય...

[જયલક્ષ્મી આંસુ ખાળતી, અટકી પડે છે. હંસલ પૂરો મુંઝાય છે.]

હું (મનમા) જીંદગીમા ફરી ન આવે એવી આજની રાત નીકળી ખરી! (શાન્ત ચિત્તથી) પ...ણ, પણ આ ગરીબ ગાયનો શું ગુન્હો? એનું લોહી પીધે, મારૂ પીવાએલું લોહી કાંઇ ઓછું પાછું આવશે? (નિશ્ચય જેમ)

કંઈ નહિં; આજ તો એના ઉલ્લાસને ફટકો ન વાગે એમ વર્તીશ. (પ્રકાશ) મારી લક્ષ્મી,...

જ (બેબાકળી) હંઅ......

હં તું આમ પળપળમાં . આંસુ ઢોળે એ મને ન ગમે. (ટેબલપરથી એક ગુલાબ લઇ, પાંદડીઓ ગણતો) જો; જીવન આવું ગુલાબી છે. (કાટા બતલાવી) તોય ક્યારેક ડંખ પણ વાગે. હોય. જેને એની કોમળતા પામવી હોય એને એ ચટકા મંજુર હોવા જોઇએ. (પૂર્ણ નરમાશથી) એમ હારી ગયે કંઇ પરવડે ?

[જયલક્ષ્મી બધાં આંસુ લૂછી નાખે છે. એના મોં પરની શોકછાયા ઘટતી જાય છે.]

હં (જયલક્ષ્મીના ખભે હાથ મૂકી) જો; આજની રાત તો આપણી એવી જશે કે જેની જગતમા જોડી નહિં જડે. એ ખાતર તો એક ખૂણે અત્તર ઢોળી, મેં ખંડને મઘમઘાવી મૂક્યો છે!

[જયલક્ષ્મીના હોઠ મલકે છે.]

હં હં; બરાબર. તું આમ હસ્યા કરે તો મને કેવી મઝા આવે ?–ને પછી હું હસ્યા કરૂં એટલે તારા આનંદને અવધ ન રહે.–ને પછી તો બેઉ હસ્યાં જ કરીએ!

[હંસલ જયલક્ષ્મીનો બરડો થાબડે છે. સંકોચાતી જયલક્ષ્મીની આંખમાં અમૃત ઉભરાય છે]

(થોથામાંથી એક કાગળિયું કાઢી) તારી વાત સાવ સાચી હતી. કવિતા કરવાનો રોગ મને વળગ્યો છે ખરો. એનું આ પરીણામ છે.

[હંસલ કાગળિયું જયલક્ષ્મીને સોંપે છે]

લક્ષ્મી. તારા પર તો એ સ્વાહા છે! એ જે નવવધૂ તે તું જ—મારી જયલક્ષ્મી.

[જયલક્ષ્મી અંતરને ઉમળકે સાંભળે છે ને મનમાં વાંચવા લાગે છે.]

(કાગળિયા પર હાથ દાબી, કટાણા જેવું દેખાડી) સ્ત્રીઓ કવિતા વાંચે એ ન પાલવે એવો રિવાજ છે.

ત્યારે?

(સરલતાથી) ગાય

ગાતાં આવડે એ ગાય ને?

સ્ત્રીને ગાતાં ન આવડે? સંગીત તો સુન્દરીનું શસ્ત્ર છે. એ નહિ હોય તો પુરુષ પરવશ શે થશે?

[હંસલ સ્ત્રીની આંખે જોઈ રહે છે]

પણ કયા ટાણમાં આ લેવાનું હશે...

જીભ ઉપાડ એટલે તુરત મેળ મળી રહેશે. ને ભૂલ થશે તો પણ મારી પાસે ને?

પણ પડખેવાળા જાગી જશે તો...

એ તો નિરાંતિયા જીવ છે. બ્રહ્માએ જેટલી નવરાશથી એમને ઘડ્યા હશે એટલી નવરાશથી આ બ્રહ્મમાં એઓ

ઉડ્યે જાય છે. તારા ગીતના ભાર નથી કે એમની ઘોર નિદ્રાને અધવચથી જગાડે!

જ પણ...

હું (જરા તપી) પણ તોય જાગી જાય તો પછી ભલે જહન્નમમાં જાય.

[બેઉ સામસામું જોયાં કરે છે.]

હું હવે કશું પણબણ બાકી નથી રહ્યું ને?

જ (તીરછી આંખે) ના.

હું તો કહ્યું કરો. પતિનું પત્નીએ કહ્યું કરવું ઘટે એ શાસ્ત્રીય સૂત્ર આશાએ આપને સંભળાવ્યું હતું કે કેમ?

[જયલક્ષ્મી ટીકટાક થાય છે. કાગળિયાંને ધારી ધારીને જુએ છે. ને છેવટ ગાય છે.]

જ માતાપિતાની છાંય મૂકી, પિયરને ભૂલીઃ સાહેલડી!
આંસુનાં ઝરનાં લ્હોતી, સાસરપંથ ચાલીઃ સાહેલડી!

હું (તાળી પાડી) બસ, એમજ હાલ. મેં તને ગાવાનું કહ્યું ને તેં કાલાં કાઢવા માંડ્યાં ત્યારનો મને ખાત્રિ હતી કે તને ગાતાં આવડે છે. આ ટેવ સર્વસામાન્ય છે. (અવાજ ધીરો પાડી) હું એને કુટેવ કહું છું. (અસલ અવાજે) તું અટકી કાં ગઇ? કવિના એ લીંટીઓ તો લાંબી છે.

[જયલક્ષ્મી સાંભળી, સમજી મનમાં સમાવે છે. ને ગીત લંબાવે છે.]

હૈયાનું નાવ જાય ચાલ્યું, રહે નવ ઝાલ્યુંઃ સાહેલડી !
એવું વિધિનું શું ધાર્યું કે દુઃખ આ આવ્યું? સાહેલડી !
મરકરીથી મુંઝાઇશ મા. (જયલક્ષ્મીનો હાથ પોતાના હાથમા લઇ) કેમ; તને કંઇ આવું થયું હતું ખરૂં ?

' ખરા...ખર આવું. એ તમે કેમ જાણ્યું ?

તારા અંતરમા ઉતરીને. (જયલક્ષ્મીના ગાલે ધીમી લપડાક લગાવી) ગાંડી, એવું તો સૌને થાય. એ કયાંઇ જાણવા કે જોવા જવાનું ન હોય.

[જયલક્ષ્મી, ગાલપર હાથ ફેરવી લઇ, ગાવું લંબાવે છે.]

' બહેનીની મીઠી એ પ્રીતિ, સરિત સમ વ્હેતીઃ સાહેલડી !
માની દીધેલી મધૂરીઃ નણદી એ અધૂરીઃ સાહેલડી !
ખેલે કૂદે નિત ખોળે, આનંદરંગ ઝોલેઃ સાહેલડી !
નાનકડો વીર મારો સોહે, દિયરજી શું તોલે? સાહેલડી !
મારા સુખે છેક સુખી, દુખે દુ:ખ રોતીઃ સાહેલડી !
માતાની માયા અનેરી, સાસુજી અજાણીઃ સાહેલડી !
સમી સાંજે પાઠ લેતા, મીઠા વેણ કહેતાઃ સાહેલડી !
બાપુના બોલ રઢિયાળા, સસરાજી ન એવાઃ સાહેલડી !
ઉરના ઉંડાણ ઉંડા ભેદી, વાતો કૈંક પૂરીઃ સાહેલડી !
એવી તું એક અલબેલી, પ્રીતમથીય પ્રેમીઃ સાહેલડી !

: (જયલક્ષ્મીના ખભાપર સામેથી હાથ મૂકી) હંઅ.

પ્રીતમથી ય પ્રેમી એવી એકેય અલબેલી સાહેલડી તારે છે ખરી ?

જ. (મો બગાડી) કેવું પૂછો છો ? (ગંભીર થઈ) અને તમે બધું ખરૂં ક્યા લખ્યું છે ? મારે બહેન હતી ક્યારે કે અત્યારે હોય ? મા હતી તે ક્યારની ચાલી ગઇ છે.

હું. (જરા ગોટવાઇ) તું સમજી નહિ. આ કવિતા તારાપર રચાઇ નથીઃ તારા અંગે રચાઇ છે. તને એકને નહિ, પણ તારી જેવી બધીને થાય એવું લખ્યું હોય તો વધુ ઠીક નહિ ? (જયલક્ષ્મીના હાથને ચૂમી) આગળ ગા જોઉં.

જ. આવા તરંગ જાય–આવે, ન કે સમજાયેઃ સાહેલડી !
એવે સાસરઘર સામે, ને મન મુંઝાયેઃ સાહેલડી !
જો જો હિયરજી નાચે, ઉલ્લાસે રાચેઃ સાહેલડી !
નણદી કળશ હો ઉતારે, હૈડે હરખાતેઃ સાહેલડી !
(કુતૂહલ અંગે આનંદ પામી) આવું મારે થયું હતું આશાબહેને હરખાતે હૈડે કળશ ઉતાર્યો હતો. દસે દસ ટચાકા ફૂટયા પછી મને ઉંબરામાં પગ પેસારવા દીધો હતો.

હું (હસી પડી) વાહ રે વાહ ! એથી આગળ બીજું શું ? જે સ્ત્રી અખંડ સૌભાગ્યવતી હોય એનાં એવાં ઉજળા નસીબ હોય, ખરૂં ?

[જયલક્ષ્મીના ગાલપર શરમના શેરડા પથરાય છે.]

હું તારે એનો ઉત્તર ન આપવો હોય તો ગીત તો પૂરૂં કર.

"આવો ભાભીજી, આવો, કુશળ સૌ લાવો:" સાહેલડી !
નણદીનો ભાવ આ રસાળો, મ્હેની હેતપડઘો: સાહેલડી !
"મારે કાજે શું લાવ્યાં ? કહો: શું લાવ્યા ?" સાહેલડી !
દિયરજીના ઉધરાણાં: વીરાનાં શમણાં: સાહેલડી !
"આવો બેટા, તમે આવો ને આંગણ ઉજાળો:" સાહેલડી !
સાસુજીનો વિસામો, માડીનો છાયો: સાહેલડી !
"બેટા આશીષ આજ આપુ, સૌભાગ્ય એક તારૂં:" સાહેલડી !
સસરાજી ચર્ણે શીષ નામું, શું બાપુવેણ પામું: સાહેલડી !
મોડી જાઉ રસમેડીએ, એ વાટડી જૂએ: સાહેલડી !

(ઉતાવળથી) ઉભી રહે, ઉભી રહે. રસમેડીનું તો જાણે સમજ્યાં. પણ એ એ કોણ હશે ?

(હંસલના ખભે ધીરો ધક્કો મારી) તમે જાણો. માણસ પોતાને પણ ભૂલી શકતું હશે ?

(હાથ જોડી) ભૂલ થઇ.

[કશુ જોયાકર્યાં વિના જયલક્ષ્મી કાગળિયામાં નજર પરોવે છે]

મોડી જાઉ રસમેડીએ, એ વાટડી જૂએ: સાહેલડી !
"દેવી ! પધારો" કહી ઝીલે, અધિક તુંથી સાચે: સાહેલડી !

(ઉભાં થઇ, જયલક્ષ્મીને ખુરસીમા ભીડીભચડી) મારે એ સાચું પાડવું પડશે.

(ઉભી થઈ, હંસલના પંજામાંથી છટકી, દૂર હટી)

આમ કરશો તો ગીત પૂરૂં કેમ થશે ? હવે તો બે જ લીંટીનું ગીત બાકી છે.

હં (જરા ચિંતન પછી) ખુશીથી પૂરૂં કર. તું ક્યા લગી આવી હતી ? (પડેલા ચહેરે) જાણે હું મને ભૂલીગયો હોઉ એવું થોડુંક બની ગયું ! (મનમાં) આ કંઇ જેવી-તેવી જાળ છે ?

[જયલક્ષ્મી પલંગપર બેસે છે. હંસલ લગોલગ આવી ઉભો રહે છે.]

હં ગભરાયા વિના ગાજે. (છાતીપર આંગળી પછાડી) હું હંસલ છું.

જ "દેવી ! પધારો" કહી ઝીલે, અધિક તુથી સાચેઃ સાહેલડી !

હં (પલંગપર બેસતાં) ને પછી ?

જ પછી કીધી વાત એવી, તારાથીય છાનીઃ સાહેલડી !
સુણતા નહિં સમજાતી, અનુભવવિહોણીઃ સાહેલડી !
(આતુરતાપૂર્વક) હેઃ એવું શું હશે ?–જેને સમજવા અનુભવની ગરજ પડે !

હં (આડું જોઈ, મનમા) શિકાર થઇ ચૂક્યો ! (પ્રકાશ) તારે જાણીને શું કામ ?

જ અમસ્થું પણ જાણવું છે.

હં (જયલક્ષ્મીથી દૂર ખસી) કાલે કહું તો ? (મનમા) કાલ ક્યા કદિ પડવાની છે ?

જ કાલ કોણે દીઠી છે ?

[જયલક્ષ્મીની ખૂણ પાસે આવી, હંસલ એને બાથમાં લે છે.]

તારે જાણવું જ છે ?

હા.

(ચશ્મા ઉતારતો) નહિ જ ચાલે ?

ના: ના.

તો...જો. ઓળખી લે.

[હંસલ જયલક્ષ્મીને એક ઓચિંતુ ચુંબન લે છે. જયલક્ષ્મીની માથાવટી લપસી જતાં એની જલેબી ગાંઠની વેણીમાં હંસલ બેચાર મોગરા પરોવે છે. એની સીધી સાદી સેંથીમાંથી કંકુ ખરે છે. હંસલ જયલક્ષ્મીના હૃદય પર પોતાનો જમણો હાથ દાબે છે.]

આ ફફડાટ શો ?

[હંસલ જયલક્ષ્મીને પોતાથી વીંટી લે છે હાથે, હોઠે, ગાલે, કપાળે, અંબોડે ચુંબનોનો હાહાકાર વર્તાવે છે. ટેબલ અડફેટે આવતાં લોટો ઢળે છે. ત્યાં વીજળીની બત્તી અધારી ઓલવાય છે. અંધકારમાંથી બે સ્પષ્ટ અવાજ આવે છે–એક પતિ-પત્નીના ઉન્મત્ત ચુંબનનો: બીજો સાડા અગિયારના શાન્ત ટકોરાનો.]

અંક ૧ ચિત્ર ૨

સ્થળ: રસ્તો

સમય: સવાર, ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૬

[ઉતાવળી ચાલે વનવેલી જતી હોય છે. સામેથી સાઇકલપર હંસલ આવે છે. વનવેલીને જોતાં ઉતરી પડે છે.]

વ કેમ, બહુ દિવસે ?

હં જરા એમ ખરૂં. હમણાં કામમાં દટાએલો રહું છું.

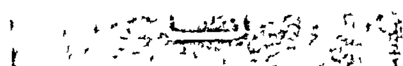
વ (હંસલ સામેથી નજર ફેરવી) કામ વસ્તુ જ એવી છે !

હં (ન સાભળ્યું કરી) શું કહ્યું ?

વ જવા દો વાત. તમે પરણી તો લીધુ ને ?

હં પણ તમે તો ન આવ્યા ને ?

વ તમને આવજો એટલું કહેવાની ફૂરસદ ન હોય તો અમારે આવવાની ક્યાંથી કાઢવી ?

કંકોત્રી નહોતી મળી ? મે જાતે...

મળી હતી. (ઉચ્ચું જોતી) એમાં કંઇક એવું હતું ખરૂં કે રૂબરૂ ન મળાયું હોય તો એ નિર્જીવ પત્રિકાને સજીવ સમજી મારે અવશ્ય પધારવું.

તો...

એનો કશો અર્થ નથી. જેને તમે ન છૂટકે આમંત્રણ બીડયાં હશે એમાં પણ એના એ અક્ષર હશે. તમારો ને મારો સ્નેહ, તમારૂં ને એ સર્વનું સગપણઃ એ શું એક ગાડે જોડવા જેવાં તમને લાગ્યા ?

[સાઇકલની ટોકરીપર સ્થિર દ્રષ્ટિ રાખી, હંસલ સાંભળી રહે છે.]

પણ હું ન આવી એથી મંડપારોપણની શોભામા શી ઓછી અભિવૃદ્ધિ થઇ ?

[હંસલ વનવેલી સામું જૂએ છે. એને કંઇક કહેવું છેઃ પણ કહેવાતું નથી.]

હંસલ, ભાભીને તો તેડી આણી છે ને ?

[હંસલ ડોકું હલાવી હા ભણે છે.]

ત્યારે પછી શું ? હવે તો મહિનાઓ લગી ન મળો તોય મારે માફી આપવાની રહેશે. (ગળે હાથ ફેરવી) એ પણ ઠીક છે. ભાભી પામતા ભાઇ બ્હેનને ભૂલે તો એમાં કંઇ ખોટું નથી-ઇચ્છવાજોગ છે.

[હંસલના કપાળે કંટાળાની કરચલી પડે છે.]

વ એમ મોં બગાડશો એટલે મન ઢાંક્યું રહેશે ?

હું (ગુસ્સો દાબી) કંઇ વધુ કહેવાનું રહી જાય છે ?

વ એટલું કહો કે ભાભીનાં દર્શન ક્યારે કરાવશો ?

હું (અક્કડ રહી) પછી...બીજું કંઇ ?

વ તમે એકનો તો ઉત્તર વાળો ? પછી પછીનાની વાતચિત કરીએ. (મલકી) હું કંઇ તમારી પરીક્ષા લેવા ઉભી છું કે એકસામટા સત્તર સવાલનો ઢગલો કરૂં ?–ને પછી તમે ફાવે એ અગિયારના વીણી વીણીને ઉત્તર વાળો !

હું એમ જ ને વળી ? તમારે મારૂં સાંભળવું નથીઃ તમારે મને સંભળાવ્યા કરવું છે.

વ (આશ્ચર્ય પામતી) પણ...

હું હવે મને બધું બોલી લેવા દ્યો. તમે બોલ્યે જતા હતાં ત્યારે મેં બેહદ મૌન જાળવ્યું હતું.

વ (સહેજ ગંભીર બની) મારી ના નથી.

હું વનવેલી બ્હેન,...

વ હંઅ.

હું (નમ્ર સ્વરે) મેં પરણી લીધું નથીઃ મને પરણાવી લીધો છે.

[વનવેલી અટકીને ડગલું પાછી પડે છે.]

હું નિમંત્રણ ઉત્સવના હોય. મારૂં લગ્ન એ રસનો ઉત્સવ નહોતો. રૂઢિની લીલા હતી.

[વનવેલી અનતણતાં હતી એટલી પાસે આવે છે.]

એમા તમને ન્હોતરીને શું કરૂં ? લગ્નનું આગલું અઠવાડિયું હું જીવતે મૂવા જેવો હતો. કપટ ને કંકાસ, ધાંધલ ને ધમપછાડા, આ ને તેઃ આખો ઇતિહાસ તમે જાણશો...

(કરડી આંખે) તમે ધીરગંભીર વાતો શું આદરી ? આવું તો ઘડપણ માટે સંઘરી રાખીએ તો સારૂં.

(ધૂનમા) તમે માનશો ? મારી અંતરની ઇચ્છા હતી કે લગ્નમા તમે ન હો તો ઉત્તમ. માટે જ કંકોત્રીમાં મે શબ્દ સરખો નહોતો પાડ્યો.

(ઠંડા ટપકા જેમ) એની વાત મૂકો. આજ આપણે અગમ્યતામાં સરી પડયા જેવું કેમ બકીએ છીએ ?

[બેઉ આડાં ફરી જાય છે. હંસલ અચાનક અ-સાધારણ ગંભીરતા ધારણ કરે છે. જરા વારે વનવેલી એ જુએ છે ને આશ્ચર્ય પામે છે. આખર—]

(સસ્મિત) હંસલભાઇ, ભાભીરાણીને ક્યારે બતલાવશો ?

(ચીડથી) એ તો કહો કે તમે ક્યારે મારે દરબાર પધાર્યા ?–ને ક્યારે એમ ને એમ પાછા સીધાવ્યા ?

[વનવેલીનું સ્મિત ઉડી જાય છે.]

એમ ખોટું લગાડવું હોય તો મને કહી દો એટલે તમારાથી ડરીને હું વાતો કરૂં. એ આજનું નથી. હું જોતો આવ્યો છું–આપણી ઓળખાણ જામી તે સમી સાંજથી તે આજ અત્યાર લગી–કે તમે બહુ જલ્દીથી

માઠું લગાડી શકો છો. (શાન્ત બની, છેક ધીરેથી) મારી ભૂલ પણ હોય.

વ (તુરત અટકાવી) ભૂલ કેવી ? આથી વધુ સાચું મેં તમારા પાસેથી કદિ સાંભળ્યું નથી. ખરેખર, જે તે બાબતમાં મને ખૂબ ખોટું લગાડવાની આદત છે. કુદરતે મને એવી કરી છે.

[વનવેલીના મનની હંસલને સમજ નથી પડતી.]

હં (મનમા) આ તે મશ્કરી કે શું ?

વ હા. મા, બાપ, ભાઇ, ભાભી, બ્હેન : ગમે તેની સામે હું ચડભડી શકું છું; ને પાછળથી ખોટું લગાડ્યા કરૂં છું. તમે મને આબાદ ઓળખી લાગે છે. (તારીફની મીઠી જીભે) મેં નહોતું જાણ્યું !

[હંસલ આમતેમ ફાંફા મારે છે.]

વ ક્યારેક એમની સામે પણ એ વારો આવે છે.

[હંસલ વનવેલીપર નખશિખ નજર ફેરવી લે છે.]

વ હજુ તો ઉતરાણ ઉપરની વાત. સવારના પ્હોરમાં અમે અગાશીએ ચઢ્યા ને એમનો પહેલો પતંગ જ કોઇ ઉસ્તુએ હાથમાથી ખલ્લાસ કર્યો. પછી પારકી દાઝ એ મારાપર ઢોળવા ગયા ! ને મે ફીરકી બરાબર ન આવવા દીધી એમ કહી ફૂંફાડા મર્યા ! આપણે આસ્તેથી નીચે ઉતરી, પિયરને પંથે પળ્યાં !

[હંસલ જોઇ જ રહે છે.]

આટલે લગી તમારી ફરીયાદ સામે મારે એક અક્ષર રજૂ કરવાનો નથી. પણ પછી...

[વનવેલી આપમેળે અટકે છે.]

પછી ? પૂરૂં પતાવો ને ?

પછીના તમારા આરોપમા એક અક્ષરનું સાચ રહેતું નથી. તમે કંઇ કહ્યું હોય ને મે કદિ માઠું માન્યું હોય એ વિચાર આખો ભૂલભરેલો છે. ગુસ્સે ગમે ત્યા ન થઇ શકાય એ હું સારી પેઠે જાણું છું. માની સામે ન થઇ હોય એવી દીકરી તો જન્મી નથી, બાપ પાસે ફૂલાતી ફરૂં છુ એનું સાદુ કારણ તો હું એમને લાડકી છું, ભાઇ ગુસ્સે થયા કરે છે એટલે સામેથી હુ એવી રહુ છું, ભાભીને પીડવી એ તો સૌ નણદીનો જન્મહક્ક છે, બહેનનું તો જાણે સમજ્યાં, અને એમને તો મારી કેટકેટલી તરશ છે ! એ તરશ જલ્દી છીપે નહિં એટલો મારો મુદ્દો છે. હંસલભાઇ, આવાં આવા બહાના છે એટલે મારા નાચ નાચ્યા કરૂં છું. તમારી પાસ વળી એવા ખેલ ખેલતા હશે ?

(શાન્ત ચહેરે) મને લાગે છે કે ખેલાય છે.

(અધીરી બની) જૂઠું–કેવળ જૂઠાણું. ત્યાં સુધી કે જ્યારે તમે, ગમે તેને રીસ ચડે એવું મને કહી નાખ્યું ત્યારે પણ, સઘળું સંપૂર્ણ સંયમથી મે સાભળી લીધું હશે. તમારૂં સહ્યું છે એટલું મે કોઇનું નથી સહ્યું.

હં (કડકાઇથી) સાચી વાત ?

વ એના પૂરાવા ખાતર ક્યાં આઘે જવું પડે એમ છે ? આજનો જ અનુભવ લ્યો. તમારૂં આટલું કોણ સાભળ્યું રહેતું હતું ?

[ઉત્તર વાળવાને બદલે હંસલ સાઇકલના પેડલપર પગ મૂકી, ત્યાં જોયા કરે છે.]

વ (આસ્તેથી) એનાયે કરણો હશે.

[હંસલ એમ ને એમ રહે છે]

વ (ઉંચા અવાજે) ત્યારે તમેય ક્યાં ઉતરો એવા છો ? વિના કારણ ખોટું લગાડતાં તમને વાર ક્યાં લાગી ?– મારાતમારામાં ફેર ફક્ત એટલો કે તમારી સામે ખોટું લગાડવાની કલ્પના સરખી આવતાં હું આખી ધ્રૂજી ઉઠું ને તમે તો મારી સામે એનો રોકડો અનુભવ કરી રહ્યા છો તોય તમારી પાપણ સરખી ફરકતી નથી !

હં આ તો મારે કહેવાનું તમે કહી લેતાં હો એવું થાય છે. તમે લક્ષ્મીને મળવાની વાતો પૂછ્યા કરો છો પણ સુભદ્રને મળવાની મારી માંગણીને તમે કેટકેટલી વાર ઉડાવી એ કંઇ ઓછું જ સાભરે છે ?...અરે ! સુભદ્ર નામ જાણું છું એ પણ ચન્દ્રાની મહેરબાનીથી.

વ (આંગળી કરડી. મનમાં) એ તો નફ્ફટ મૂર્તિ છે !

હં એ સાચું છે. માણસ પોતાના પગ તળેના પ્રવાહને પહેલો

પારખે તો પારકી પંચાતમાં એને બહુ ઓછું પડવાનું રહે.

[વનવેલી સહુજ પગ પછાડે છે. ને પછી દૂર દૂર કંઇ શોધતી હોય એમ સગર્વ આડી ફરી જાય છે]

પણ આજ આપણ સડેલાં ચીંથરા કેમ સાધ્યા કરતા હઇશું? આપણી આજની આખી વાતચિત છેક સૂકી, ને નકામી, ને નમાલી...

(આચકો ખાઇ) ભાઇ હંસલ,...

[વનવેલી વાક્ય ગળી જાય છે. એની આંખોમાથી ગર્વ ઉડી ગયો હોય છે જાણે કશીક બીકથી ગભરાતી હોય તેમ એ ફીક્કી પડે છે.]

હંસલ, હવે કઇ કોર ઉપડશો? ક્યા જતા હતા?

ખાસ કશે નહિં. તોય સીધો જઇશ. જરા વાર કોઇ દોસ્તને ત્યાં...

તો હું ક્યા તમારી દુશ્મન છું? પાછા જ વળો ને? એમ ઉતાવળ હોય તો મન્દિર લગી આવી, ફાવે તો પાછા ફરી જજો. આપણે ક્યા એ આજનું છે?

[વનવેલી આગળ ડગલાં ઉપાડે છે.]

(સાઇકલ ફેરવતો) ત્યારે અહિ શુ ખોટાં હતા?

[બન્ને એક હારમાં ચાલતાં હોય છે. આડી સાઇકલ છતાં એઓ બને તેટલું પાસે રહી ચાલે છે.]

(જલ્દી પગ ઉપાડતી) તમે એ જાણો છો ને કે જે પુરુષનું લાબુ આયુષ્ય હોય, એ સંભારતા વેત આવી ચડે છે?

હં (વિચાર્યા વિના) તમને ખબર.

વ ખબર શું ? ખાત્રિ.

[વનવેલી ને હંસલ અંદર ચાલ્યાં જાય છે.
નિર્જન રસ્તાપર શાન્તિ સ્થપાય છે.
વખત વીતતાં સુભદ્ર દાખલ થાય છે.]

સુ (નિશ્વાસ નાંખી) નોકરી ! (અભિમાન સાથે) શું હું કશી નોકરી માટે લાયક નથી ? કેમ બને ? (ઢીલા પડી) આવી રખડપટ્ટી ક્યા લગી હશે ? (બે ડગલા ધપી) સર્ટીફીકેટ કેટલા સુંદર છે !

[સુભદ્ર સર્ટીફીકેટ કાઢવા ખીસ્સામાં હાથ નાખે છે. બધાં ખીસ્સાં ખાલી જણાતાં એના હોશકોશ ઉડી જાય છે.]

સુ (વ્યગ્ર ચિત્તે) કમબખ્તી. કપડામાં ઠેકેરો કર્યો ત્યાં કાગળ ભૂલ્યો ! આવા અપશુકન પછી સિદ્ધિની આશા કેવી ?

[સુભદ્ર ભારે પગલે પાછો ફરે છે.]

*

સ્થળઃ એ રસ્તાનો બીજો ભાગ

સમયઃ ચાલુ

[હાથમાં છાપાના થોકડા સાથે બૂમો પાડતો એક ફેરિયો આમતેમ ઘૂમે છે.]

ફે નોકરીથી કંટાળી યુવાને કરેલો આપઘાત ! એક આનો.

[વનવેલી ને હંસલ આવે છે ને સાંભળે છે.]

જૂઓ ને; નોકરી કેવી બુરી ચીજ છે?
તો ય અદ્ભુત છે. અબજોની એ અન્નપૂર્ણા છે.
(મોટેથી) એક આનો—ચાર પૈસા—એક આનો.
છોકરા!

[છોકરો છાપું આપે છે. હંસલ પૈસા ચૂકવે છે એટલે એ તુરત ત્યાંથી દોડી જાય છે. હંસલ છાપા પર નજર ફેરવવા માંડે છે.]

(કંટાળાની આંખે) કૃપા કરી કકળાટ શરૂ ન કરશો. કોઇક બેવકુફની એ જીવલેણ રામકહાણી હશે. એનુ આપણે શું? (મધુર મીટ માંડી) મજા મળે એવા ગપ્પા માંડ હાથ લાગ્યા છે!

[મુંગે મોં, હંસલ છાપું વાળી લે છે.]

ભાઈ, લગ્ન ગયું, ભાભી આવી; હવે મળાશે તો ખરૂં ને? (વિનતિમય આવેશથી) આટલી કથા પછી પણ પૂછવાનું રહ્યું? (ડોકું હલાવી, કઇ વિચારી) તમે જાણો છો કે શા કારણસર હું તમારે ત્યા આવવાની ના ટીચ્યા કરૂં છું? (નીચું જોઈ, હસી) જાણું છુ. ચન્દાએ મને કહ્યું. મારે ત્યા તમે ઘડી પહેલા......
(અજબ આશ્ચર્યથી) ચન્દા જાદુગરી લાગે છે! રસ્તામા એને દીઠી હતી. પણ એવું નહોતું ધાર્યું કે હું તમારે ત્યાં જ જાઉ છું એવું કલ્પી લેશે—અરે! કલ્પી તો લેશે પણ તમારે સાસરે આવી સમાચાર સંભળાવી જશે.

વ (સામાન્ય સંતોષથી) એમાં નવાઈ પામવા જેવું મને કશું જડતું નથી. હું એટલે ઉભી હતી. મને જોઇ, એટલે એણે વાત કરી.

હું ત્યારે મારાથી તમને મળાશે કે કેમ; ને મળીશ તો ક્યારે મળીશ; ને નહિં મળું તો કેમ નહિં મળું; વગેરે મેળ વગરના પ્રશ્નોથી શું કામ મુંઝવી મારો છો?

વ મારે તમારી જીભેથી સાંભળવું હતું, કે તમે મારે ત્યા જઇ આવ્યા હતા. તમે જે ઢાંક્યાં કરતા હતા એ સામે મારે વિરોધ હતો. મારાથી પણ તમને કંઇક છૂપાવવાનું સુજે છે એ હકિકત મારા માટે અસહ્ય હતી.

[હંસલ ઉંડા આશ્ચર્યમાં ડૂબે છે.]

વ ચન્દાની વાતમાં આશ્ચર્ય નહોતું. બાકી અચંબો પામવો હોય તો મારો ઇતિહાસ જાણવાજોગ છે. જેવી એ ખબર પડી કે હું ચાલી નીકળી! (હાથને હવામા ઉછાળી) શા માટે? (હસતાં) એવી નહોતી ખબર કે આપ સાહેબ તો ઉભે પગે બેસવા આવ્યા હતા!

હું એવું કશું નહિં. જાણ્યું કે તમે સાસરિયે સીધાવ્યાં છો એટલે આ રસ્તે સાઇકલ લીધી. હું તમને મળવા ગયો હતો. બાકી પારકાંની કોને પાઇની પણ પડી હોય છે?

[વનવેલીમાં સહજ અહંકાર છલકાય છે. હંસલ છાતીપર હાથ ફેરવે છે.]

વ હંસલ, હવે ક્યારે મળશો?

હમણાં માફ કરશો.

કેમ વળી?

પૈસાની કડાકૂટમા પડ્યો છુ. એક વાર હું મારી મૂડીનો માલિક થાઉં પછી જોઇ લો. (સાઇકિલનો ગવર્નર આમ તેમ હલાવી) મોટર વિના ફરાવાનું નથી.

[વનવેલી, નીચુ જોઇ, હસતી હોય છે.]

પણ તમે મારે ત્યા આવો તો? એક તો મને મળાશે: બીજું ઝંખો છો એના દર્શન થશે.

(નિરૂપાય હોય એમ) જુઓ ને; સવારસાંજ તહિંથી અહિં ને અહિંથી તહિં જવાઆવવામાં જાય. (જરા થંભી) છૂટકો છે? વળી એમા નવરાશ મળે તો રૂમાલ ગુંથ્યા કરૂં છું. હમણાં એનો રંગ લાગ્યો છે.

એનો ફડચો આવી શકે એમ છે. સવાર ને સાંજ ઉપરાંત બપોર જેવો પણ એક સમય દિવસમા આવે છે. (વનવેલીને હસતી જોઇ, ઉલ્લાસમા આવી) વળી અહિં ને તહિં એવી કૂદડી ફરીને શું કામ હતું? ઠંડકથી એક ઠામે ઠરીએ તો ગેરલાભ શું? (મનાવતો હોય એમ) અને રૂમાલ તો પૂરો થાય ત્યારે ન કરીએ? ક્યા દરજીની દુકાન માડી છે કે...

લગભગ એવું. બને તેટલી ઉતાવળે એ પૂરો કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. કારણ હું એ મારા માટે નથી ગુંથતી.

(જરા બીજી બાજુ જોઇ) હમણાં મારા એક સ્નેહીનાં લગ્ન ગયાં. એમને એની ભેટ ધરવાની મારામાં તનમનાટી વ્યાપી છે. હંસલ, એ તમે માનો છો ?–કે સ્નેહ જેમ ઠેરઠેરથી વેચાતો ન સાપડે તેમ સ્નેહનું સ્મરણ પણ એક એવા અસાધારણ ખૂણેથી જન્મ્યું હોવું જોઈએ કે જેની ભીતરમાં ઉલ્લાસ હોય, ઉન્માદ હોય, ઉકળાટ હોય, જે હોઇ શકે તે હોય. એ જોનાર જોઇ ન શકે, જાણનાર જાણી શકે.

હં - (લેશ પણ પીગળ્યા વિના), એ કલ્પનામાં કવિતા છે: અનુભવ અદ્ભૂત નીવડે.

વ (માથું નમાવી) ને...નીવડશે.

[મન્દિરની ઘંટા સાક્ષી પૂરે છે]

વ ને...બાકી બીજું તો તમે કહ્યું એમ થશે. હરીને એક ઠેકાણે રહેવાનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે.

હં (રાજી થઇ) એમ કે ?

વ પણ એ પિયર નહિ: સાસરિયે! (આંખ કરડાવી) મારા પ્રભુ વસે છે ત્યાં! પૂરા પાંચેક મહિના ખેંચી કાઢવાના છે. પછી તો આમ અકસ્માત મળવું પણ દુર્લભ થશે.

[હંસલના મોંપર અણગમાની રેખાઓ તરવરે છે]

વ (હિંમત લાવી) ઠીક ત્યારે. હવે હું પહોંચી જાઉં. આટલી ચોખવટ પછી આવું ન હોય.

[વનવેલી એકલી આગળ ઉપડે છે.]

(પાછું જોઇ દૃઢ રહી) આવજો.

[વનવેલી જાય છે. એ દિશા તરફ હંસલ મીટ માંડે છે. પછી જલદીથી સાયકલ પાછી વાળી, ચડી બેસી, રવાના થાય છે. જતાં જતાં પાછળ એક નિરર્થક દ્રષ્ટિ નાંખ્યા વિના નથી રહેતો.]

અંક ૧ ચિત્ર ૩

સ્થળ: ઓરડો

સમય: બપોર, ફેબ્રુઆરી ૨૮, ૧૯૨૬

[પગપર પગ પાથરી, રૂમાલ ગુંથતી વનવેલી ખુરસીમાં પડી છે.]

વ (પોતા સામે રૂમાલને ધરી) બસ; બત્તી પહેલા પૂરો થવો જોઇએ. (રૂમાલને ખોળામા મૂકી, ભીંતપર નજર ચોટાડી) આમા તો મે તો મારૂં હૈયું નીચોવ્યુ છે. એના મૂલ કોણ આપશે ? (રૂમાલસાના હંસને ધારી ધારીને જોઈ) એકને એ આવડશે. (આજુબાજુ નજર નાખી, જરા ઉચ્ચ સ્વરે) હંસલ, હંસલ, તારા માટે હું શું નહિ કરૂ ?

[ચૂપ થાય છે. ને રૂમાલ ગુંથવામાં પરોવાય છે. કંઇ કંઈ લાગણીઓનાં • પ્રતિબિંબ એના વદનપર પડે છે ને અદૃશ્ય થાય છે.

ઉમળકો આવતાં ખુરસીપરથી ઉઠે છે. અધૂરો રૂમાલ ખુરસીપર ગોઠવે છે. મનના તરંગોને મનમાં સમાવી, એને જોયાં કરે છે

સુભદ્ર આવે છે. બુટનો અવાજ આવતાં પાછું જોતાં, વનવેલી ને સુભદ્રની નજર એક થાય છે. સુભદ્રને નિરાશ નીરખતાં વનવેલી ઢીલી પડે છે.]

(નિશ્ચયાત્મક ગુસ્સાથી) હવે હરામ છે.

પણ શું ?

આ રોજની મહોકાણ. સૂરજ ઉગે ત્યારથી તે આથમે ત્યા લગી શું ધક્કા જ ખાધા કરવા ? જ્યા જવું ત્યા હડધૂત થવું ' શું એને માટે આ જન્મારો છે ?

એમ હિમત હારી જશો ? હજુ બે દિ આગમજ તમે આશા ને ઉત્સાહની વાત કરતા હતા.

એ આશા ને ઉત્સાહ મરી ખૂટ્યાં છે. ધીરજ ક્યા લગી રહે ? જીવન પર્યંત. જેનામા ધીરપનું બળ છે એ કોઈ કાળે નિરાધાર નથી. જેણે જીવન આપ્યુ એ શું જીવવાનું નહિ આપે ?

(નિર્બળ હાસ્ય પછી) શું સુંદર શબ્દો '

શબ્દો જ સુંદર ?

સુ એમ જ. અનુભવે જેમાંથી કશો અર્થ ન નીકળે એ મૃગ-
જળ પાછળ...

વ એમ એકાદ બે અખતરામાં સફળતા ન વરી એટલે શું હાથ ખંખેરી નાખવા ?

સુ ત્યારે ? બીજું થાય એમ શું છે ?

વ વધુ ને વધુ પ્રયોગો. પહેલ્લે ધડાકે જો ધારી વસ્તુ મળી રહેતી હોત તો એની કિંમત ને આપણી કદર આકવી આપણને ભારે પડત.

સુ (કંટાળા ભર્યા હાવભાવે) મારૂં મૂલ્ય મેં આજે જ ઓળખ્યું છે–ઓળખીને જ ચાલ્યો આવું છું !

[વનવેલીના મોં પર આશ્ચર્યની છાયા છવાય છે.]

સુ એક સાહેબના પગલાં સુંઘતો સુંઘતો હું એમને બંગલે ગયો હતો. કલાકેક તપ્યો ત્યારે માંડ મુખદર્શન થયાં. ત્યારે મેં જાણ્યું કે એ સાહેબ તો પ્રભુથી યે પૈસાદાર ને હું સેવક તો ભક્તથી યે ભિખારી હતો !

[વનવેલી મોં ઢાંકી દે છે.]

સુ ને એ તપશ્ચર્યાની ફળપ્રાપ્તિ શી ? ખોળામાં ગેલતા કૂતરાને પંપાળતા જ્યારે ખુશમિજાજથી એમણે સંભળાવ્યું કે મારે લાયક કશી નોકરી નથી ત્યારે...

વ (મોં ઉંચું કરી અભિમાનની આંખે) ત્યારે જો હું હાજર હોત તો મને એમ થાત કે એ કોઈની નોકરી પામવા સરજાયો નથી· એનો જન્મ તો થોડાક પશુની ચાકરી સાટે છે !

(હસી) વાહ્! ક્યારેક જાહેર વ્યાખ્યાનમા આવું ધધપાવી માર્યું હોય તો તાળીઓનો ગડગડાટ વરસે !

[વનવેલીને શરમાવા જેવું થાય છે.]

(વનવેલીને ખભે એક હાથ મૂકી, બીજે હાથે બરડો પંપાળી) વ્હાલી વનવેલી, અહિં રહેવા માડયા પછી તું મીઠી મીઠી થઇ ગઈ છું. તારી ખટાશ, કોણ જાણે, ક્યારે ને ક્યાં ઉપડી ગઈ છે !

[સુભદ્ર વનવેલીના ગાલપરથી વાળની લટ સમી કરવા યત્ન કરે છે. લાગ લઇ વનવેલી સુભદ્રની હથેલીમાં પોતાનું મોં દાબી દે છે.]

(વનવેલીના મોને પરાણે ઉચકી, ચુંબન સમી લપ્પડ લગાવી) મારી દેવી, દસે દિશાથી જ્યારે મારાપર વિક્રાળ ત્રાડોની ગર્જના વરસી રહી છે ત્યારે તારી શાન્ત ગોદની હુંફ એ જ મારૂં પરમ આશ્વાસન છે—એ અંગે જ જીવ-વામા કંઈક લોભ લાગે છે. આવે ટાણે તુ ન હોત તો હું ક્યંનું કંઈ કરી બેસત. (દીન બની) હવે તો તુ કહીશ એ જ માર્ગે જઇશ. તારા વિના મારૂં છે કોણ ?

[વનવેલીને કશુંક સાંભરે છે ને કચવાય છે.]

(ગળગળો થઈ) હા; તુ કહે એ મારે કબુલ છે.

(ભમ્મર ચડાવી, મનમા) આનું નામ અપદશા ! મને માલિકી સોપે એવા પરવશ પતિ કરતા તો પાચ પાચને પાચ આગળીપર નચાવનાર પરપુરૂષને હુ વધુ વખાણું !

(શાન્તિ પામી, પ્રકાશ) શું સાચે જ હું કહું એમ તમે કરશો?

સુ એથી એક અક્ષર વધુ નહિં.

વ તો થોડુંક કડવુંતીખું સાંભળવું પડે તો...

સુ તો તે પણ સંતોષથી સાંભળીશ. (કાલી નજરે) પણ કડવું કે તીખું સંભળાવે એવી અત્યારે તો તું રહી પણ નથી !

[સુભદ્ર ઘડીવાર નીચું જોઇ રહે છે. આખર હળવે હળવે માથું ઉંચું લાવી વનવેલીને નીરખ્યા કરે છે. આવું બધું નજરે નીહાળતાં વનવેલીના મનમાં અનેક વિચારોની આવજા થાય છે.]

સુ અને (આસ્તે આસ્તે) જેમ તું કહે તેમ હું વર્તુ તેમ હું કહું એમ તું વર્તે તો આપણો અસંતોષ ઓછો થાય, મન મોકળા થાય, વહેમ વહ્યા જાય.

વ (મરડાઇ) કેવું ન પૂછવાનું પૂછો છો? (નીચલો હોઠ કચરી) ધર્મના આધારે પણ તમારૂં કહ્યું માથે ચડાવવા આ દેહ છે. (સમજાવતી હોય તેમ) એમા એનું સાર્થક છે.

[સુભદ્ર અંગુઠો કરડે છે.]

વ (અતિશય ચોખવટથી) બાકી...અસંતોષ તમારામા હોય તો ભલે. મન મારૂ સદા મોકળું છે. આ જીવમા વહેમ કદિ જન્મ્યો નથી.

[સુભદ્રને મુંઝવણ છૂટે છે.]

સુ (મનમા) કેવા સાથે જીંદગીની લેવડદેવડના હિસાબ મંડાયા

છે ? (હવામા આગળા ઉડાડી) રમાડું એમ રમે '—ને રડાવું એમ રડે '

[વનવેલી સુભટને દયાભરી નજરે જુએ છે.]

(નિર્દોષ જેમ) મે કહ્યું કંઈ ને તું સમજી કંઇ ! હું બોલું ત્યારે તારે અક્ષર કરતાં અર્થને ખાસ વળગી રહેવું એટલી મારી તને કાયમની સલાહ છે. એથી અનર્થ અટકશે ને અર્થ સરશે.

[વનવેલી ચીડાયા છતાં ચૂપ રહે છે. છેવટ લગીર હસે પણ છે.]

(નમ્ર વદને) મારી શીખામણ તને હસી કાઢવા જેવી લાગી ? (જરા કડક બની) પારકી કરૂણતામાથી પોતા કાજે હાસ્ય વીણવું એ ક્રૂરતાની ચે પરિસીમા છે. મૃત્યુ માટે તરફડિયા મારતા શિકારને જોતાં વેત કૃત્તેહથી ફૂલાનાર શિકારીમા કાં તો દૈવત રહ્યું છે, નહિતર પશુતા હશે; બાકી મનુષ્યત્વનો તો એમાં પડછાયો પણ નથી.

[તુરત વનવેલીના ચહેરાના રંગ પલટાય છે. સીધી સડક જેવી એ ટટાર થઇ બેસે છે. ઉત્તર વાળવા જેટલી તાકાત આ પળે એનામાં રહી નથી.]

(સશોક) હું દિલગીર છું કે તને અસહ્ય થઇ પડે એવો ઘા મે કર્યો—કહો કે મારે કરવો પડયો. (શાન્તિથી) એ ભૂલી જજે. તને ઘાયલ કરવાનો હેતુ મારામા કોઈ કાળે ન હોય. એટલા પૂરતી તો શ્રદ્ધા છે ને ?

[વનવેલી ઉત્તર ગળી જાય છે. અપમાનનો ડંખ

હજુ જેવો ને તેવો તાજો છે. અજાણતાં પણ એની આંખોની એક-બે-ત્રણ નાનીમોટી રગોમાં ચણોઠીની રતાશ ઉભરાય છે. વનવેલી એ સંતાડતી ફરે છે.]

સુ (હેતથી) મારી વ્હાલી...

વ (અભિમાનથી આડું જોઈ) બોલો.

સુ ઝાઝું કહેવાનું નથી. તું એટલું ન સમજ (પેટપર હાથ ગોઠવી) કે અન્નજળના કૂંડા ખાલી ખખડતા હોય ત્યારે (આગળી વતી ચીંધી) આમ રૂમાલમા ચટકા ન શોભે?

[વનવેલીના અંગમાં ખુમારીની વીજળી પસાર થાય છે આંખ મારફત એના અંગારા ય ખરે છે. સુભદ્ર એવું જૂએ છે પણ જાણતો નથી]

વ (સંયમ સાચવી) તમે અજબ છો! તમારા ગુણો અજબ છે! તમારી ભૂલો અજબ છે!

સુ (દૃઢતાથી) તો એનો જડમૂળ વિનાશ તારે કરવાનો છે.

[વનવેલી સહજ પાછી પડે છે. છતા સુભદ્રના છેલ્લા શબ્દોથી પ્રોત્સાહન પામતાં એ આનંદમાં આવી દેખાય છે. મગજમાં વિચારમાળાના મણકા વેરાય છે, વીણાય છે ને પરોવાય છે. સતત મન્થન પછી ચોક્કસ નીવેડાપર આવ્યા જેવું લાગતાં વનવેલી નિરાતનો દમ ખેંચે છે]

સુ (લહરબંધ) ખરે વખતે તુ ચૂપ થઈ ગઇ!

વ (તોરમા) કારણ મારે તમને કેટલું કહેવું ને શું પહેલું કહેવું; એ બન્ને પાછી વિમાસણ છે.

(જરા ઝંખવાઈ) ક્ષોભ જેવી જાણે કશી ચીજ નથી એમ માનવાની હું તને પરવાનગી સુદ્ધા આપી ચૂકયો છું. તારા દિલમા જે કઇ ધુધવાતુ હોય તેની મને માંડીને વાત કર.

(સોયદોરાની રમત રમતી) માણસે પોતાની દુનિયાને ગોખી રાખવી ઘટે છે. પોતે કોણ છે; પોતે કેટલામા છે: એ જ્ઞાન અતિ આવશ્યક છે. પોતાના વર્તુળમા શેનો સમાવેશ છે, ને કોને અવકાશ નથી. એ લક્ષ્યમા હોય તો પારકી પીડામા ન સંડોવાતાં એ પોતાનુ પૂરૂ સંભાળે. આપોઆપ પરીણામ એ આવે કે જીંદગીમાથી કાવાદાવાની જાળો સકેલાય અને સ્નેહની સુવાસ ફાલેફૂલે.

[સુભદ્રનો મિજાજ તપી જાય છે. એના ગળાની નસો ઉપસી આવે છે.]

મને તું પદાર્થપાઠ ભણાવવા બેઠી છું?

(સરોષ) એમ તો એમ. હું અહિ રૂમાલ ન ભરૂ એથી જો આપણો કોઠાર છલકાવાનો હોય તો એમ કરૂ. બાકી એક પરના આરોપે અન્યનો ગુન્હો સાબીત કરવો એ કયા લગી નભશે?

[વનવેલી રૂમાલને ફેંકી દે છે. સુભદ્ર ઉત્તરશન્ય બને છે]

તમે એ તદ્દન ભૂલી જાઓ છો કે આ સોય, દોરા ને રૂમાલ મારા પિયરની મિલ્કત છે. આપના માટે હું એ

ગુંચું છું એમ શીદ માની લ્યો છો? (સ્વસ્થ થઇ) આનું નામ તે પારકી પંચાત.

સુ (નિભાવી લઇ) આનું ખરૂં નામ તે અર્થનો અનર્થ. દર્દી દિલના ભાવાર્થ ઉકેલવા કાન ઉપરાંત હૃદયને પણ રોકવાનું હોય છે!'

[સુભદ્રની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવે છે. વનવેલી એકદમ નરમ પડે છે. ને પ્રાયશ્ચિતના પગલે ત્યજેલો રૂમાલ લઇ આવે છે. પછી સુભદ્ર પાસે જઇ શાન્તિથી ઉભી રહે છે.]

વ (સુભદ્રના હાથમાં રૂમાલ સોંપી) આ રહ્યો. તમારે તેનું કરવું હોય તે કરો.

સુ (ઝળઝળિયાં લૂછી લઇ) એની સામે મને ઝેર નથી. (રૂમાલ વનવેલીને પાછો આપી) અધૂરો પૂરો કરજે. (ધૈર્યથી) અધૂરા પૂરાં કરવાઃ પૂરા અધૂરાં ન કરવા.

[વનવેલી રૂમાલનો અધૂરો ભાગ માપતી હોય છે. સુભદ્રમાં હોંશ ઉભરાય છે.]

સુ (ખંતભેર) પણ ગોતી ગોતીને આ હંસ ગોત્યો? મોર ન સાંભર્યો? મોર એટલે કલા. ક્યાં રૂપરંગનો અવતાર એવો મોર? ને ક્યા સાદો સફેદ તારો હંસ?

[વનવેલી મનમાં ભડકે છે. સહજ ઉંચીનીચી થઇ જાય છે. સુભદ્રના મુખપર સરલતા નીરખતાં સાન્ત્વન વળે છે.]

વ તમારૂં કહેવું વ્યાજબી છે. પરંતુ આવા રૂમાલમાં રંગ કંઇ

ઓછા પૂરાય છે? એટલે સફેદ દુનિયામાંથી પસંદગી થાય તો વાતાવરણ કુદરતી લાગે. મને ગમી ગમીને આ હંસ ગમ્યો.

[વનવેલી હંસપર ઝીણી નજર ઠારે છે]

(સહેજ સ્મિત પછી) તોય મારે એની સામે એક વાંધો રહે છે. મોર ને મેના આપણે કાયમ જોઇએ એટલે એમને રૂમાલમાં જોવાની પણ આપણને લિજ્જત આવે. વળી ગુંથનારની કારીગરી સમજાય.

(આનંદમાં આવી) ભહિજી. જે સામાન્ય છે એનું આકર્ષણ આપણને હોતું નથી. કારણ અસામાન્યતા વિના આકર્ષણ ન હોય.

[સુભદ્ર સન્માન સહ સાભળે છે વનવેલીના નસ્કોરાં એથી ફૂલાય છે. વિના પ્રયોજન સાથિયા બંગડીઓ ફેરવ્યા કરે છે.]

બીજી વાત એ કે એથી ગુંથનારની ખુબી દ્રષ્ટિગોચર ન થાય. તો એની આપખુદી પણ આપણાથી અળગી રહે.

[સુભદ્ર ખડખડ હસે છે. વનવેલી મારકણી આંખે રૂમાલમાંથી ભૂલ ખોળવાનો ઢોંગ કરે છે.]

(રાજી થઈ, હાથ લંબાવી) એ હંસ તો દેખાડ.

જોઇને શું કરશો ?

એટલે ?

તમને તો મોરનો મોહ છે !

સુ (વકિલાત કરતો હોય એવા ગૌરવથી) અને તને તો હંસની માયા વળગી છે; ખરું?

વ (વિચારીને ઉત્તર વાળતી હોય તેમ) એવું જ કંઇ!

[સુભદ્ર વનવેલીના હાથમાંથી રૂમાલ ઝડપવા જાય છે. વનવેલી જરા પાછી હઠે છે એટલે હાથમા રૂમાલ ન આવતાં સુભદ્રના આંગળાંનાં ટેરવાં વનવેલીના સંતાકુકડિયા યૌવનપર અફળાય છે.

અને સુભદ્રમાં વિકારની ચીનગારી આવી વસે છે.]

સુ (નિરાધાર જેમ) મારે એ જોવો જ જોઇશે.

વ (મનમા) કારણ વિનાની કેટલી ગુલામી? જરા ઉશ્કેરાયા એટલે માણસાઇના નિયમોનો પણ ઘાણ વાળવાના!

[સુભદ્ર પુષ્કળ અધીરો થાય છે.]

વ (રૂમાલ દેખાડતી) આવા અબોલ તાતણામા આટઆટલી મમતા શી?

સુ (અતિશય કંટાળી) એ મને ન પૂછ. તને ગમે છે એટલે મને ગમે છે.

[લાડ લડાવતી હોય તેમ વનવેલી રૂમાલને પોતાના હૃદયસરસો ચાંપે છે.]

સુ ખૂબ કરી–ખૂબ કરી. હવે એ નહિ આપ તો...

વ (રૂઆબબંધ) તો...? તો શુ? કઇ નહિ!

[જાણે શિકારનું નિશાન તાકતો હોય તેમ ઘડીક સુભદ્ર વનવેલી સામે દૃષ્ટિતીર તાણે છે.

વનવેલીની રગરગમાં શૌર્યનો સંચાર થાય છે. ખુરસીપર હાથ ટેકવી, મદઘેરાતી આંખે ઉભી રહે છે. પળેક વાર તારામૈત્રક જામે છે.

સુભદ્ર ધીમે ધીરે જમણી બાંય જરા ઉંચી કરતો જણાય છે. બીજી જ પળે વનવેલી રૂમાલમાંના હંસને હેતભર ચુંબન લે છે. ને ત્રીજી જ પળે રૂમાલ સુભદ્રની સામે ફંગેટે છે.]

(રૂમાલની પરવા ન કરતા, વનવેલી સામે કૂદી પડી, એને સોડમા ઘેરી લઇ) આવું વ્હાલભેલું ચુંબન તો તેં મને પણ ક્યારેય લીધું નથી !

[વનવેલી ક્રોધથી પ્રજળે છે. પોતાનું મોં સુભદ્રની છાતીમાં જેમતેમ સંતાડે છે.]

વળી મે તને પણ ક્યારેય દીધું નથી ! (જબરદસ્તીથી વનવેલીનું મો ઉચું કરી, ધાર્યું ચુંબન ચાપી) જગત જખ મારે છે.

અંક ૧ — ચિત્ર ૪

સ્થળ: પરસાળ

સમય: સાંજ, માર્ચ ૧, ૧૯૨૬

[નીતરતે ડીલે જયલક્ષ્મી નાવણિયામાંથી દોડી આવે છે. પગની ધૂળ ખંખેરે છે. અસ્તવ્યસ્ત કપડાંને સમાં પહેરે છે. આડીઅવળી નજર નાંખી, અન્ય કોઇ ત્યાં નથી એટલી ખાત્રિ થતાં, પવનમાં વાળ ખંખેરે છે.]

જ   માથે નાહી એમાં કેટલી હળવી લાગું છુ ? જાણે મારા જેટલું સુખ કોઇને નથી !

[કંઇક ખોટું બોલાયું હોય તેમ એ વિચારમાં ડૂબે છે.]

જ   એ સંતોષ તરિકે પણ સારૂં છે. (પોતાની સલાહ પૂછતી હોય તેમ) સંતોષમાં જ સાચું સુખ સમાયું છે ?

[રડીને સુજેલી પાંપણ પર એનો હાથ પડે છે.]

જ   ન રહેવાયું તે ન જ રહેવાયું. આંસુ તો મારૂં અમૃત

નીવડ્યું ! (આશ્ચર્યના હર્ષ સાથે) અરે ! મારાથી આટલું ફક્કડ ક્યાથી બોલાઇ ગયું ? (અધિક હર્ષમાં) કાં તો અસર લાગવા માંડી હશે !

[મનમાં ને મનમાં એ મરક મરક મલકાય છે. ગાલમાં આકર્ષક ખાડા પડે છે.

જરાવાર એમ વીતે વીતે છે.

એને પિયર સાંભરે છે. મોં ઉતરી જાય છે. એની સામે કોઇ આકૃતિ ખડી થઇ હોય તેમ સ્થાપી નજરે એ આકાશ ભણી જોઈ રહે છે. પળમાં તો આંસુ ઉભરાય છે.]

(રૂંધાતા સ્વરે) મા !...

[બોલતાં માત્ર હોઠ ઉઘડે છે લેશ માત્ર અવાજ નથી આવતો]

મારી મા !...

[અવાજ સ્પષ્ટ થતો આવે છે.]

સ્વર્ગમા બેઠી પણ તુ મારી સંભાળ રાખે છે ?

[રડાય એટલું રડે છે. પછી આંસુ લુછી ઘણી વાર મુંગી રહે છે. વિચારવમળમાં ગોથાં ખાતી એ ચારે કોર દૃષ્ટિ ફેરવ્યા કરે છે]

(અસલ સ્થાનકે વળી નજર કરતા) હું પણ મારા સ્વર્ગમા મહાલું છું. સુખી છું–સંપૂર્ણ સુખી છું. દુ:ખ એટલું કે મારા દેવને રીઝવવાની શક્તિ મારામાં નથી.

ઝેરનું એ એક ટીપુ મારા દૂધ જેવા ઉજળા સંસારને મારી મચડી નાંખે છે!

[લાંબો શ્વાસ લઇ ઘડીની વિશ્રાન્તિ લે છે.]

જ હું તે શું શું કરૂ? મારાથી થાય એવું મે શું બાકી રાખ્યું છે?

[મોં પર ગરીબની રેખાઓ પ્રગટે છે]

જ મારામા જે ન હોય એ હું ક્યાથી કાઢું? નામનું ભણતર, અધૂરી આવડત...

[ટચલી આંગળીનો નખ કરડતી, વાક્ય મનમાં પૂરૂં કરે છે.]

જ એમનો સવાલ સાચો જ છે. એમા એ શું કરે? એમની તવંગરતા મારી ગરીબી શું કામ નિભાવે?

[વિચારવા મથે છે પણ કશું વિચારી શકતી નથી. ગળામાં મુંઝવણનો ડૂચો ભરાય છે]

જ ત્યારે મારે શું કરવું?

[એનો સાદ ફાટી જાય છે. એટલામાં કોઇનો બોલાવવાનો અવાજ આવે છે. સ્વસ્થતા મેળવવાના વૃથા પ્રયત્ન પછી, થડકતે હૃદયે એ અંદર જાય છે]

સ્થળ: બેઠક

સમય: સંધ્યા, મે ૨૩, ૧૯૨૬

[ઓરડો ફરનીચરથી ખીચોખીચ ભર્યો છે ખુરસી, આરામખુરસી, ઝુલતી ખુરસી, સોફા, કબાટ ને નાનાંમોટાં ગોળચોરસ ટેબલ તરેહવાર ભાતનાં હોય છે. પ્રણય ને કુદરતનાં ચિત્રો સારી સંખ્યામાં લટકી રહ્યાં છે. એક ખૂણામાં રેશમી ઝોળમાં સિતાર ઉભો છે જુવાનીનું જોર જયાં ત્યાં જણાય છે.

વનવેલી ને હંસલ બહારથી સાથે આવે છે

પહેલી નજરે વનવેલી દિંગ બની ઉભી રહી જાય છે

ટેબલપર હેટ પછાડી હંસલ ઝુલતી ખુરસીમાં ઢળે છે]

વ (હંસલ તરફ વળી) આ બધુ વળી ક્યારે વસાવ્યું ?

[હંસલ અનુત્તર રહે છે.]

વ શુ કામ ન વસાવો ? પ્રભુએ આપ્યું ભોગવવું છે ને ?

હં (વાળપર હાથ ફેરવતો) પ્રભુએ આપેલું બધું જ માનવ માત્રને ભોગવવાનું છે !

[હંસલ લાગલો ઉભો થાય છે. ટેબલપરના પંખાનું બટન ફેરવી પાછો ફરે છે.]

હં તમે બેસો તો ખરા ? ઉભા રહેવા નથી આવ્યાં ને ?

[પોતે જેમાં બેઠો હતો તે ઝુલતી ખુરસી હંસલ વનવેલીને ધરે છે. વનવેલીએ પારખી જાય છે. બેલ્ટમાંથી એક ચોરસવેંત જેવડો લીલરંગી રેશમી રૂમાલ કાઢી, નેતર ખંખેર્યાં જેવું કરી, પછી નિરાંતથી અંદર ગોઠવાય છે. હંસલ પાસેની આરામખુરસીમાં ઉભડક બેસે છે.

હોઠપર રૂમાલ ફેરવતી વનવેલી હજુ બધી વસ્તુઓને સાનંદ જોયે જાય છે. ઘણી વારે એને હંસલને જોવાનો વારો આવે છે.]

હં (કડવી નજરે) બધું જ જોઇ લીધું ?

વ (હસતી, બીજી બાજુ મોં ફેરવી) એકની ઉણપ સાલે છે. નથી જોવું એ નજરમાં ભોંકાય છે: શોધું છું એ સંતાતું ફરે છે !

[કડવો ઘુંટડો ગળવો પડયો હોય તેમ હંસલનું મો વિચિત્ર રીતે બગડે છે.]

વ (હેતથી ચીડાઇ) કેવા ઢોંગ ચલાવ્યા છે ?

[વનવેલી એક છબી જૂએ છે. સફાળી ખુરસીમાંથી કૂદી, ધ્યાન ધરી, ધરાઈને એ નીરખે છે.]

વ (લુચ્ચાઇથી હસી) આજ ને એ ?

હું (બેપરવાઈથી) હાજી. (નમ્રતાપૂર્વક) દર્શન કરો. લેવી હોય તો ચરણ જ લો!

વ (હસી કાઢી) પ...ણ આ એઓ બેઠાં ને તમે પાછળ ઉભા રહ્યા એ કરતા બેઉ લગોલગ ઉભા કે બેઠા હોત તો જોડી ઉમદા જામત.

હું (ટાપશી પૂરી) તમે એમ કરજો.

[વનવેલી ગમ ખાય છે. ને હતી ત્યાં આવી બેસે છે.]

વ તમારી મશ્કરી માટે હું અત્યારે નથી આવી.

હું (આશ્ચર્યનો વેશ ભજવી) ત્યારે?

વ તમે શોક ન કરો ને આનંદમાં આવો એ મારી દાનત છે.

હું (દેખાડાના ભોળા ભાવે) દાનત હશે. પણ શોક કર્યો થતો હશે?–ને આનંદ બોલાવ્યો આવતો હશે?

[વનવેલી છેડાય છે.]

હું મારી મુશીબત તમે જાણતા નથી. ભણતર ભણી રહેવા આવ્યો ત્યા આખર નાસીપાસી મળી! એક બાજુ પરણ્યો, ઘરનો ધણી થયોઃ બીજી બાજુ પરીક્ષામા ચોકડી પડી, જાણે કે કશાનો ન રહ્યો!

[હંસલનું મોં લેવાય છે.]

વ (તડફડ) લગ્ન, સત્તા ને પરીક્ષા એ ત્રણ નિરાળી બાબતો છે.

હું તમે માનો છો. લોક કેમ માનશે?

વ લોકની તમારે શી પડી છે?–કયા પડી છે?–ક્યારે પડી હતી?

હં એમા ઉડાં જવાની જરૂર છે. હું પોતે આ ત્રણે ચીજને સંકળાએલી માનું છું. એકનું એક મગજ કેટલાકની સેવા સાધી શકે ?

[વનવેલીને પોતાનો વિચાર આવે છે.]

વ (ભૂલ કબુલતી) માફ કરજો. મારી માન્યતા કેવળ કલ્પના લાગે છે. મને પામ્યા પછી જ એ સાહેબે મેટ્રીકમાં ઝોલા ખાધેલાં' અંતે માઠી વાળવું પડ્યુ.

હં (એકદમ) અને હવે ?-

વ (કપાળે આગળાં પછાડી) લલાટે હશે તે થશે.

[બન્ને વચ્ચે ચૂપકીદી ચાલે છે. નીરસ હંસલને બગાસું આવતાં વનવેલીમાં દયાભાવ જન્મે છે.]

વ હું તો હારી' તમારા ક્લેશને હું હાકી શકું એમ નથી ! (શાન્ત પડી) લક્ષ્મીભાભીથી એ થશે ?

[હંસલ ગાલીચામાં જોવા માંડે છે.]

વ (ગરમ થઇ) એમ અજાણ્યા ન થાઓ. પૂછીએ એનો ઉત્તર ન આપવો એ ઓછું અપમાન છે ?

હં (વિના સંકોચ) તમે કશું પૂછ્યું ?–શું પૂછ્યું ?

વ (ઘાયલ આંખે) ના રે ! હું તો હવા આગળ બેસવા આવી છું ને ?

[સામસામી મીટ મંડાય છે.]

વ વાદવિવાદ માટે આ વેળા નથી. મારે મારી મોંઘી ભાભીને મળવું છે.

હં મળીને શું કરશો ?
વ આવડશે એ.
હં (લેવાદેવા ન હોય એમ) તો જાઓ મળો. અંદર હશે.
વ (ભ્રુકુટી તાણી) એટલે? તમે હો ને મારે મળવું છે. પરીક્ષાનું પરીણામ પણ...
હં પરીક્ષા શું એનું ભાન નહિ નીકળે ત્યાં પરીણામનું પુરાણ ઉખેળીને શું સાર કાઢશો ?
વ (રોફ જેમ) એમ એકડો ઉડાવવાનો તમને અધિકાર નથી. તમારૂં એ અભિમાન છેઃ અમારૂં એ અપમાન છે. (ભભુકી ઉઠી) પુરૂષો પોતાને સર્વસંપૂર્ણ માનવાની ભૂલ ભલે કરેઃ સ્ત્રીઓને જે તે વાતમા અણઘડ ગણનાર એ સૌ ક્યાંથી ઘડાઇ આવ્યા છે?

[હંસલની અંતરલાગણી દુભાય છે જીભ પાછી પડે છે.]

વ (પટાવી) હું તમને કશું કહેતી નથી. સમસ્ત પુરૂષવર્ગ વિરૂદ્ધ મારી આ ફરિયાદ છે.

[હંસલને ફટકાની કળ ઉતરવા માંડે છે.]

વ હંસલ, રંક ને તાલેવંતઃ સઘળું ન્યાયની નજરે એક સરખું છે ને?
હં હા.
વ તો હવે જયલક્ષ્મીને ન્યાય આપો. એ પણ ભણી હશે. એણે પણ પરીક્ષા આપી હશે. તમે મોટી તો એણે નાની!

હું (વિચાર પછી) કબુલ.

ચ એટલે, આવી ચડેલી આપત્તિ હું જ એને સંભળાવીશ. તમે ન કહી શકો એ સમજાય એવી સ્થિતિ છે. પણ દિલનાં દર્દ દિલમાં દટાવાં શક્ય નથી. સહાનુભૂતિથી કોઈ સાંભળનાર મળે કે એ ઠાલવવાં જોઇએ.

હું (ભારથી) અને તમે જાણો છો.

ચ ને લક્ષ્મી યે જાણશે. (ટહુકો કરી) એકથી ભલ્લેરાં બે.

હું (ધડાકા જેમ) પણ બેથી ભલાં ત્રણ નહિ. (ધીરા પડી) એ બે તે એક તમે ને બીજો હું.

ચ (દુઃખ પામી) ના. એવા ક્રૂર ન થઇએ. કોઈ સ્ત્રી છેક નાંખી દીધા જેવી નથી હોતી. કોઇનું રૂપ, કોઇનો રંગ, એકની છટા, બીજીનો મરોડ, કોઇનું હાસ્ય, કોઇનું રૂદન: સુન્દરીસંઘનું આવું પ્રત્યેક કામણ અત્યંત પુરૂષચુંબક છે.

હું એની ના નથી. (આગળી કરી) તમને દીઠા ત્યારથી આ હોઠ નીચેનો તલ મને અલૌકિક લાગ્યો છે. એનાથી તો તમારૂં તેજ ત્રેવડાયું છે!

[કોઈનો પગરવ સાંભળતાં બન્ને બારણા ભણી જૂએ છે. હાથમાં ઘીનો દીવો લઇ, જયલક્ષ્મી દાખલ થાય છે. જેવી તે વનવેલીને ભાળે છે કે તુરત લાંબી લાજ કાઢે છે.]

હું (મનમા) ગામડાનું રોચું!

ચ (ઉભી થઈ, દીવાનું તેજ ઝીલી) જય શ્રી કૃષ્ણ.

હં (સ્વગત જેમ) બસ; હવે બત્તી થઇ શકશે!

[હંસલ બત્તી કર્યા પછી, પંખો બંધ કરે છે. બત્તીનાં કિરણો સાડી સોંસરાં જતાં જયલક્ષ્મીની લાજનો હેતુ માર્યો જાય છે.]

વ હંસલભાઇ, આ નરી સરલતા પણ શું અલૌકિક નથી?

[હંસલને 'પણ' શબ્દ ગભરાવે છે. એ પોતાને આયનામાં જોયા કરે છે.

જયલક્ષ્મી આવી ત્યારની, સ્થંભ સમી સ્થિર છે. દીવાને એક ટેબલપર મૂકવાનું એને બહુ વખતે સુઝે છે.

વનવેલીમાં અથાગ આનંદ ઉભરાય છે. ત્રણેમાં પોતે સર્વશ્રેષ્ઠ હોય એવા એની આંખના જાદુ છે]

વ (જયલક્ષ્મીની પાસે પહોંચી, પોતે મો જોઇ શકે એમ ઘુંઘટ ઉચકી) બ્હેન, હું તો એક સ્ત્રી છું. (હંસલ તરફ હાથ કરી) આમનાથી ભડકતાં હોત તો આ દહાડા–આવો સોનાનો સૂરજ ન હોત. તમે શા મેળના ઘુંમટો તાણો છો?–લજાવ છો કોનાથી?

[વનવેલી જયલક્ષ્મીની લાજ તોડાવે છે. પછી પોતે હતી એ ખુરસીમાં પડે છે.]

હં (ઉચા અવાજે) લક્ષ્મી, બેસ તો ખરી?

[જયલક્ષ્મી એક સાદી ખુરશીપર ધીમે રહીને બેસે છે.]

વ ભાઇ. અમારી એકમેકની ઓળખાણ તો પાડો!

હં જરૂર–જરૂર.

[વનવેલી ઉભી થાય છે એટલે જયલક્ષ્મી ઉભી થાય છે.]

હં (પૂરેપૂરા દમામ સાથે) વનવેલીબ્હેન, તમે આને ઓળખો છો. એ મારી વહુ છે. (જયલક્ષ્મી તરફ વળી) ને જયલક્ષ્મી, તું આમને નથી ઓળખતી. એ મારા મિત્ર છે.

[વનવેલી જમણો હાથ લંબાવે છે જયલક્ષ્મી પ્રણામ કરે છે. સમયસૂચકતા વાપરી જલ્દી હાથ પાછો ખેંચી લઇ, વનવેલી પણ તેમ જ કરે છે]

હ (મનમા) કમબખ્તી છે !

[હંસલ, વનવેલી ને જયલક્ષ્મી. એક પછી એક પોતપોતાની ખુરસીમા બેસે છે. કેટલીક વાર કોઇ કશું બોલતું નથી.]

વ (હસવું છૂપાવી, અજાણ થઇ) લક્ષ્મીભાભી, તમારા લગ્ન કયા મહિનામા ગયા ?–કેટલા મહિના થયા ?

જ (શાન્ત સ્વરે) તમને ખબર હશે. ગમ્ મહા શુદ પાચમે.

વ ત્યારે તો વસંતપંચમીએ કહો ને ? (અજાયબ આંખે) ઓહો ! ચારેક માસ ચાલ્યા ગયા; ખરૂં ?

હં (ન સહેવાતા) તે...બ્હેન, તમે અમને ગાડા ગણો છો કે શું ? જે જાણો છો એ પૂછ્યા કરવાનું કોઇ કારણ ?

વ (જયલક્ષ્મીને જોતા) ગાડી તો હું પોતે થઇ છું. (હંસલના ખભાથી તે જયલક્ષ્મીના ખભા સુધી કમાન સાધી) તમને જોઇને.

[રોષ વધી પડતાં એક ચોપાનિયું ઉચકી, હંસલ

ચિત્રો જોતો પાનાં ફેરવે છે.]

વ (હંસલ ભણી નજર ચીંધી) સાહેબને વાંચવા દો. આપણે વાતોએ વળગીએ. આપણી વાતોમા એ શું ઝાઝું જાણે ?

[જયલક્ષ્મી ન જાણે તેમ હંસલ ને વનવેલીની આંખો મળે છે ને ઢળે છે.]

જ ખરૂં કહ્યું. એમને વાચવાનો અનહદ શોખ છે. હુ આવી એ વાતમાં તો બે બે વાગ્યા સુધીના ઉજાગરા તાણતા. મને ઉંઘ આવી જાય પણ એમની તો આખ સરખી ન ઘેરાય !

હં (ચોપાનિયામાથી ડોકિયુ કાઢી) વનવેલીબહેન, એ સાચી હકિકત છે.

[હંસલ ચોપાનિયામાં વળી મોં ટાકી દે છે.]

જ ત્યારે એમને પરીક્ષા ચાલતી હતી.

[વનવેલી હસલ પર નજર કરે છે. હંસલ વાંચવામા મશગુલ રહેવાનો ઢોંગ ચાલુ રાખે છે.]

વ (અપ્રિય સત્ય પૂરતી તૈયારી પછી) એ પરીક્ષાનું પરીણામ પણ આજે આવી ગયુ.

જ (આતુર હૃદયે) હે, પાસ થઇ ગયા ? એમ થાય એટલા સારૂ તો માતાને મે બે નાળિયેર માન્યા છે.

[હસલ મો પર ચોપાનિયું ઢાકી દે છે.]

વ (દયાની નરમાશથી) લક્ષ્મીભાભી, આજ તમને મારા

હંસલભાઇ કંઇ ઢીલા નથી લાગતા?

જ (ગભરાતી) હું તો રોજ એમને આવા જોઉં છું. ને મનમાં બળું છું.

વ તમારી ભૂલ થતી હશે. એમના જેવો નવનવા તડાકાનો ખોલકણો રસિયો મે બીજો સાભળ્યો નથી. એવી અચ્છી જીભ કે જાણે ઝીલ્યાજ કરીએ. (જરા વાર રહી) આજજ આમ છે. એથી અહિં લગી હું મૂકવા આવી.

જ (ફાળ પડતા) ત્યારે શું એ નાપાસ થયા?

[હંસલ ચોપાનિયું અફાળે છે. વનવેલી સ્તબ્ધ બને છે.]

જ (કકળતાં) એમ શેણે થયુ?

હં (નઠોર નાલાયકીથી) કેમ કે ભણવું એ જણવા જેટલું સહેલું નથી–સસ્તુ નથ્થી જ.

વ (હથેલીમાં અંગુઠો ઘસતા) મારા માન્યામા નથી આવતુ. એથી સહેલું કશું ન હોય તો એથી અઘરૂ પણ કશું છે જ નહિં. એજ સૌથી સસ્તુ લાગતું હોય તો, માગ્યા મૂલે પણ, એ નથી મળતું તો નથી જ મેળવાતું.

[હંસલ ઠંડો થઇ જાય છે.]

વ ભાભી, દૂર શું કામ જવું? તમને પરણ્યા જેટલા માસ થયા એટલા મને વરસ વીત્યા છે. તોય તમે તે તમે ને હું એ હું!

હં (ઉશ્કેરાઇ) લક્ષ્મી, એ ગપ છે. તમે બેઉ સામાન્ય

શરતમાં ધપ્યે જાઓ છો. કોણ આગળ આવે છે...

[ઉધરસ ઉપડતાં ગળા પર હાથ ફેરવતો હંસલ ઓરડા બહાર ચાલ્યો જાય છે.]

। (હળવા અવાજે) બાપુ, હું તો અડધેથી રહી ગઇ છું. શું કરીએ? રોજ ને રોજ પાણી પેઠે દવા પીવી પડતી હોય ત્યાં બીજું શું બને?

[જયલક્ષ્મીને સાંભળવામાં રસ પડે છે.]

। (ગંભીરતા ઘટાડી) સ્વાર્થનું સુખ બાજુએ મૂકીએ-મૂકાવું મહા મુશ્કેલ છે—તો એક રીતે થયું એમ જ થવું જોઇએ. સંતતિ એ આવશ્યક સંપત્તિ છે. પણ એ નિર્માલ્ય ન હોય તો જ ને ત્યારે જ.

[મોં લૂછતો હંસલ પાછો પ્રવેશ કરે છે.]

: લક્ષ્મી, કોઈ બેસવા આવે ત્યારે એની સરભરા કરવાની હોય. એકલી વાતો કર્યે કશું ન વળે. (ઇશારત કરી) જાઓ જોઉં.

[જયલક્ષ્મી ઉભી થઇ જવા માંડે છે. વળી બારણા વચ્ચે રોકાય છે.]

: (કને જઇ, જયલક્ષ્મીને) ન સમજી? ફક્કડ ચા. ગરમ પૂરી...

૪ (હંસલને) એ તો હું સમજી.

: ત્યારે કંઇ વનબહેન સાથે બાકી રહ્યું છે?

૪ ના. (યાદ લાવી) પણ તમને કોઈ મળવા આવ્યું હતું.

હું ક્યારે ?–કોણ હતું ?

જ પાંચેક થયા હશે. હું એમને ઓળખતી નથી. મારી જેમ ભીને વાન હતા.

હું (ગુસ્સો કરી) ભલા માણસ, નામ તો પૂછવું હતુ ? ગોપાલ પણ ભીને વાન છે !

જ (બીતી) મનને એમ થયું કે અજાણ્યાનું મારે નામ જાણીને શું કામ ?

હું પણ...

વ (રોકી રાખી) લક્ષ્મીબ્હેન, નામ તો ખુશીથી પૂછાય. એમા શું ? (શીખામણ દેતી) જઇને આવો ત્યારે આવી રીતભાત બધી ભૂલનાં આવજો. સમજ્યા ને ?

જ (હંસલ સામે જોતી) પણ એ ફરી મળવા આવવાના છે.

હુ (તોછડાઇથી) બહુ સારૂં. હવે કરવાનું કહ્યું એ કરો.

[જયલક્ષ્મી જાય છે.]

હું. (કંટાળેલા ચ્હેરે) હું નહોતો કહેતો ?

વ (સંમતિ ભાવે) કહેતા હતા. તો એટલું અવશ્ય માનજો કે બ્લાઉઝ ને પેટીકોટની ગરમી નીચેથી આવું ચોળા-ઢાંક્યું શીતલ હૃદય મળવું અસંભવિત છે. (આંખો ઉછાળી) અમારા રંગ ન્યારા છે ! ખરડાય એને ખબર પડે !

[એક પાકીટ લઇ બીજે બારણેથી ગોપાલ દાખલ થાય છે.]

હું કેમ ગોપાલ ?

ગો૦ સાહેબ, કોઇ આવ્યું છે.

[ગોપાલ હંસલને પાકીટ આપે છે. કોડીને હંસલ ઉપર ઉપરથી વાંચી જાય છે.]

હં૦ (તિરસ્કારથી હસી, વનવેલીને કાગળ સોંપતાં) વાંચો. હમણાં આ શહેરનું કારભારૂં મને સોંપાયું લાગે છે!

[વનવેલી વાંચતી હોય છે.]

હં૦ (ગોપાલને) જા; કહે કે......

વ૦ (કાગળ બતાવતી) આ સહી શી છે?

હં૦ (ધ્યાનથી વાંચી, ઉકેલ્યા પછી) He begs to remain, my most obedient servant, S. S. Mehta.

[વનવેલી મનમાં ઉતારે છે.]

હં૦ (ગમ્મત જેમ) અક્ષર એટલા ગરબડિયા છે કે રાખતાં પહેલાં ગમે તેવો જણ વિચાર કરે. હશે કોઇ!

વ૦ (આડી નજરે) ખરૂં છે.

હં૦ ગોપાલ, એને અહિં મોકલ.

[ગોપાલ જાય છે.]

વ૦ ને હું ભાભીસાહેબની મહેલાત જોઈ આવું.

[વનવેલી જાય છે. હંસલ અરજીને આડી અવળી વાંચે છે ને વાળે છે. સુભદ્ર આવે છે. જરા નીચે વળી હંસલને સલામ ભરે છે.]

હં૦ આવો.

સુ૦ જી, સાહેબ.

હું મિસ્તર, હું ઘણો જ દિલગીર છું કે મારા પાસ એક પણ જગા ખાલી નથી. જો તમે વહેલા આવ્યા હોત તો જરૂર જ કાંઈ કરત. સાલો જમાનો એવો આવ્યો છે કે બધે કાપકૂપની છરી કતલ કરી રહી છે!

[આશાભંગ-સુભદ્રનો રંગ ઘટ્ટ થાય છે.]

હું વારૂ; હું ધારૂં તોયે મારાથી હાલ તુરત માટે કશું થાય એમ નથી. કંઈ થશે એમ લાગશે તો તમને કહેવરાવીશ.

[સુભદ્ર હતાશ ઉભો રહે છે.]

હું ઠીક; આવજો. મને માફ કરજો.

[સુભદ્ર જાય છે.]

હું (કંટાળામાં) લપ ગઇ.

[ધબ કરતી વનવેલી પ્રવેશે છે.]

વ હસલ, ગયું એને જોઈ લેજો. એ મૂર્તિ મારી છે. પથ્થરની તોયે પૂજવાની!

હું (સહજ કૂદી) અરે! એમ છે? ગોપાલ! ગોપાલ!

[ચાની ટ્રે સાથે ગોપાલ દાખલ થાય છે.]

હું ગોપાલ, પેલા હમણા અહિંથી ગયા એમને પાછા બોલાવ. આટલામાં જ હશે.

વ ગોપાલ, બોલાવજે ખરો. પણ બહાર બેસારજે.

[ગોપાલ જલ્દી જાય છે.]

વ હંસલ, આજ કંઈ ઓછા અકસ્માત થાય છે?

[પુરીની તાસક લઇ જયલક્ષ્મી આવે છે. ત્રણે વચલા ગોળ ટેબલ આસપાસ ગોઠવાય છે.

હું (એક પુરી ઉપાડી) ત્યારે ખલ્લાસ કરવા માંડો.

[વનવેલી ચાનો કપ ઉચકે છે. જયલક્ષ્મી ચા રકા-બીમાં કાઢે છે. હંસલનું મગજ ફાટ ફાટ થાય છે.]

વ (એ જાણી જતા) હંસલભાઇ, તમને પુરી ભાવે છે? મને તો બીસકીટ ગજબનાં ગમે છે!

હું મને અગાઉ એની લગની લાગી હતી.

[હંસલ જયલક્ષ્મીપર ઝેરી નજર નાખે છે.]

વ (ધ્યાન ખેચતી) ત્યારે પછી વૈરાગ્ય ક્યારથી વળગ્યો?

હું (સગર્વ) એક દાક્તરની સલાહસૂચનાથી. જંતુશાસ્ત્રના એઓ અઠંગ અભ્યાસી છે. એમનો અભિપ્રાય છે કે ગમે તેવા અકબંધ ડબ્બાના ઉત્તમ બીસકીટમાં પણ હજ્જારો જીવજંતુઓ જામ્યાં જ હોય છે!

[ડોળથી એક પુરી લઇ વનવેલી એને ફેરવી ફેરવીને જોવા લાગે છે.]

વ (એ પુરી ધરી) લ્યો, ભાભીજી. (લહેર આવતાં) રાંધનાર ભૂખ્યુ રહે તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય!

જ મારે આજ અગિયારશ છે.

હું (અવનવ ચાળા કરી) ને જાણે અમારે એને બારશ હશે!

વ (ગંભીર રહી) ના; આપણે તો આજ તેવીસમી મે છે!

[ચાના કપ ને પુરીની તાસક ખાલી થાય છે]

હું ગોપાલ!

[ગોપાલ આવે છે.]

હું પાણી લાવ. (ચાના કપ દેખાડી) પૂરૂં થાય એટલે બધું લઇ જવાનું પણ મારે સભારી આપવાનું ?

[મુંગે મોં ગોપાળ બધું ઉચકી જાય છે. વનવેલીનો અણગમો વધતો ચાલે છે. ગોપાલ પાણી લાવે છે. હંસલ પરસાળમાં હાથ ધોઇ આવે છે.]

હુ (તોછડાઇથી ગોપાલને) નેપકીન ક્યા છે ? કહીએ એટલું જ કરવાનુ ?

[ગોપાલ નેપકીન લાવી આપે છે. એક બાદશાહના ભપકાથી એ હાથ લૂવે છે.]

હું (એ જ અવાજે) હવે આમના હાથ ધોવરાવ. ત્રણે કપ મે એકલે નહોતા ઢીંચ્યા !

[વનવેલીનું મન ઉંચું થયું હોય છે]

વ ના, ગોપાલ. અમે અંદર જઇએ છીએ.

[હંસલ ગુમાનમાં ઉંચું ડોકું કરે છે.]

વ (તો પણ) ચાલો ભાભી. તમારો રાજ્યવહીવટ કેવોક છે ?

[વનવેલી આગળ ચાલવા લાગે છે. જયલક્ષ્મી પાછળ અનુસરે છે.]

હું (ઉભો થતો) ને હુંય આવું.

વ (પાછી ફરી) ના: કામ નથી.

[હંસલ ટેબલપર મુક્કી પછાડે છે.]

વ એટલે એમ કે એથી વધારે ઉપયોગી કાર્ય તમારે અહિં બેઠા ઉકેલવાનું છે.

હું (હસી જતા) અરે ! હા

[વનવેલી ને જયલક્ષ્મી જાય છે.]

હં ગોપાલ, પેલા ભાઇને અહિં આવવા દે.

[ગોપાલ જાય છે.]

હં (મનમાં) વન તો વનશ્રી છે!

[સુભદ્ર આવે છે. એની આવવાની ઢબમાં ય આશાના અંકુર ફૂટ્યા જણાય છે.]

હં (ખુરસી બતાવતો) બેસો.

[ડર ખાતો સુભદ્ર બેસવાની હામ ભીડે છે]

હં ભાઇ, આ હજુ જુવાની તો ફૂટવાનો વિચાર ચલાવે છે ત્યા જંજાળ માટે જાતે કા દોડધામ કરો છો?–વળી ન ફાવો ત્યારે નિરૂત્સાહનું કાઈ કારણ? નથી જકડાયા ત્યા લગી જ ઉન્નતિની આશા છે. જે દિવસ તમારે મન તમે વિજયમાળની સુવાસ મ્હાણતા હશો ત્યારે કદાચ એ કબરપરના ફૂલોમાથી ઉડીને આવતી હશે તો પણ કોને ખબર?'

[સુભદ્ર સન્માનથી સાંભળે છે]

હં તમારા જેવો જુવાન તો એક ઠોકરે પાણીમાંથી પૈસા પેદા કરે–રમતારામ જેમ રઝળે તોય સવારસાજ ખપ-જોગા અન્નમાથી એ ન જાય. પાઇ વગર પૃથ્વીના પર્યટને ઉપડનારાનો ગુજારો કેવળ હવા ને પાણીથી તો નહિ જ થતો હોય ને?

સુ સાહેબ, સૌની સ્થિતિ એક સરખી...

હું નથી હોતી—હોવી જ ન જોઇએ ને ? એમ થશે એ પહેલા તો દુનિયાને દીવાળું ફૂંકવા વારો આવશે.

[સુભદ્રને ચકની ભાત જોતા વારો આવે છે.]

હું કેમ; મારૂં કહેવું ખોટું લાગતું હોય તો મને પાછું સોંપો.

સુ ખોટું કેમ કહેવાય ?

હું કેમ ન કહેવાય ? મનુષ્ય સર્વ સ્થળે સાચ્ચો હોત તો પછી પરમેશ્વરને પામર પ્રાણી લેખે ખપવું પડત.

સુ (આસ્તેથી ઉંચું જોતો) મારી દશા કફોડી છે. આપ માનો છો એવો હુ એકલવાયો નથી.

હું (ખડખડ હસી) ઓહો ! એમ કે ? સ્ત્રીની બલા વહોરી છે શુ ?

સુ (અજાયબીથી, મનમા) ખરેખાત એમ છે. (અચકાતો, પ્રકાશ) સાહેબ, એક સાધારણ વાત કહું તો...

હું હું અવશ્ય સાભળીશ.

સુ બીના એમ છે કે મારે મારૂ ને મારી સ્ત્રીનું જ ભરણ પોષવાનું નથી.

હું (ખુરસીમા પાછા પડી) હે; શુ સ્ત્રી ઉપરાત બાલબચ્ચા..

સુ (જરા અક્કડ થઇ) ના..

હું ત્યારે ? તમારી હકિકત અસાધારણ થતી જાય છે !

સુ (સાહસ જેમ) મારી મોટી મહોકાણ એ છે કે એક શ્રીમંતની છોકરીનો હું હક્કદાર ધણી છુ. એટલે એ શ્રીમંતાઇની તૃપ્તિ અંગે પણ...

હું (ખુરસી આગળ લઇ) તમે ભૂલ કરો છો. (સહૃદય સલાહ જેમ) તમારી સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે એ તમારા જેવી થાય. કોઇ પત્નીને હું એવી નથી કલ્પી શકતો કે જે પતિને પોતા જેવો થવા ફરમાન ફેંકતી હોય. (હેત વેરતાં) હં; મિસ્તર મહેતા, હં; તમારૂં નામ શું ?

સુ સુભદ્ર.

હું હં; ભાઇ સુભદ્ર, તમે કહો છો એ સાચું કહો છો ?

સુ (ધીમે) તમે જાણતા હશો. રાવસાહેબ શ્રીપ્રસાદને કોણ નથી જાણતુ ?

હું સારૂં શહેર ઓળખે છે. (થોડી વાર અટકી, હસવાના ડોળ પછી) કાસમનો ટીપુ પણ એમને ઓળખે ! પણ સુભદ્ર, અત્યારે એવું શું ?

સુ એવું એ કે એમની પુત્રીનો હું...

હું (સજ્જડ દંભ સાથે) શું તમે પેલી ઉદ્ધત છોકરીના–શું એનું નામ ?–વનલતા ?–ના; વનલતા અગર એવું જ કંઈ હતું–હા; વનવેલી–સુભદ્ર, પહેલા રાવસાહેબ એ શયતાનને કોઇ કોઇ મેળાવડામા લાવતા ખરા ! (નાની ઉધરસ ખાઇ) વારૂ; તમે એકબીજાને પાને પડ્યાં છો ?

[સુભદ્ર શરમ અંગે મૌન રહે છે]

હું કાળ કંઇ ઉભો રહે છે ? તે ટાણે એ છેક બચ્ચું લાગતીઃ હવે તો કોણ જાણે કેવડીય વધી હશે !

[સુભદ્ર પોતાના હોઠપર હાથ દાબે છે. ને નીચું

જોઇ રહે છે.]

હં તમે એવી રીતે આવ્યા છો કે મારાથી ના નથી પડાતી. તમે આવ્યા કે તુરત તમને પાછા વાળ્યા હતા તેનું કારણ એટલુ કે તમારામા કેટલી સહનશક્તિ; કેટલુ સાહસ; કેટલી સેવાભાવના છે, એ મારે માપી લેવું જોઇએ ને?

સુ સાચુ, સાહેબ.

હં પછી મને એક વાત સાભરે છે. તમને રાવસાહેબ જ કેમ ક્યાંઈ ઠેકાણે ન પાડે?

[સુભદ્રનું અંગ કડવાશથી ધ્રૂજી જાય છે.]

સુ એ પૂછવા જેવું નથી. અમારી નાતમા વિધવાવિવાહ થતા હોત તો ક્યારનો એમણે ઠેકાણે પાડ્યો હોત!

[એક સાદા સુતરાઉ રૂમાલમાં સુભદ્ર પોતાની આંખો દાબી દે છે.]

હં (પશ્ચાતાપ દેખાડતો) સુભદ્ર, એમ ન કરીએ. જો; સૌ સારા વાના થઈ રહેશે. ચાકરી (અભિમાનથી) હુ તમને અપાવીશ. આજકાલમા મને મળી જજો. હુ જોઇ રાખીશ. (કાંડાની ઘડિયાળ જોઈ) માણસને માથે દુ:ખ વરસે એ ખરાબ છે. પણ વરસે એટલે સાથોસાથ આસુ વરસાવવા એ ખરાબથી ખરાબ છે. એવે વખતે તો પુરૂષમાથી પૌરૂષનો એવો ભડકો ભડભડવો જોઇએ કે એમા જે જે પડે તેને હજમ કરે.

[સુભદ્રના અંતરમાં આશાના અંકુર વળી જન્મે છે.]

(ચેઈનની કારીગરી જોતો) તો...આવજે. બીજું કશું કહેવાનું છે ?

(ખુરસી પરથી ઉભો થઇ) ના રે, સાહેબ.

(કોટ ઉતારી, ગળે આળસ મરડતો) વારુ; વળી આવજે.

[સલામ નમી, સુભદ્ર ચાલવા લાગે છે. એક ખુરસીપર હંસનો રૂમાલ જોતા ચમકે છે. એક સેકન્ડભર સ્થંભી જાય છે. હંસલ એ આયના મારફત જૂએ છે. એના હોઠપર ગુમાનનું હાસ્ય આવી જાય છે.]

(બારણા તરફ જતા, મનમા) આ અહિં ક્યાથી ?

[હાફ્ળીફાફ્ળી જયલક્ષ્મી ધસી આવે છે.]

(ગભરાઈ ઉઠી) ગજબ ! અકસ્માત !

[હંસલ ઝપાટાબંધ જયલક્ષ્મી તરફ ફરે છે.]

(બારણા બહાર જતા, મનમા) તવંગરને ત્યા જન્મવું કે જીવવું એ ય તે ગજબ અકસ્માત છે ને ?

(ઉંચે શ્વાસે) ચાલો; ચાલો. મને પ્રાઇમસ શીખવવા જતાં વનબા...

(સખ્ત ગરમીથી) તને અહિં કોણે બોલાવી ? તારૂં કામ કર.

[સુભદ્રનો પગ પાછો પડે છે. જયલક્ષ્મી ઠરી જાય છે.]

અંક ૨

સ્થળ: ઓરડો

સમય: સવાર, જુન ૩૦, ૧૯૨૬

[એક ખૂણામાં પથારી પાથરેલી છે. એની ઉપરની બારીમાં દવાની બેત્રણ બાટલીઓ ને એકાદ ટબ્બી હારબંધ ગોઠવેલી છે. થોડી સાદી વસ્તુઓ ઘર શણગારવાનો યત્ન જણાઇ આવે છે.

કીકી કૃચ વતવેલી કપડાની આરામખુરસીમાં સોથ જેવી જણાતી પડી છે. એની આંખે પાટો છે. એનાપર હળવો હાથ ફેરવતી. એ હૃદયના ઉલ્લાસથી ગાતી હોય છે.]

૨ જમનાને તીર તીર ભરવા હું ગઇતી,
મારગડે વીર એક મળિયો;
કે મારી અણજાણી ઓળખાણ રે!

માંડી આછેરી મીટ રહેતી હું નીરખી,
નયનો નચાવે રંગરસિયો;
કે દીઠી અણદીઠી ઓળખાણ રે!

(ખુરસીમાં સહેજ ઉંચાં થઈ, હસી) હશે! કાન સાંભળ્યું નસાંભળ્યું કરે છે એમ આંખ દીઠું અદીઠું ય કરતી હશે!

ઉરમાં તુફાન કૈંક જાગ્યું, હું ઘેલી,
સામેથી મન્દ મન્દ હસિયો;
કે ખીલી અધઉઘડી ઓળખાણ રે!

નિરજન કાંઠડે ભોળી હું ન્હાવરી,
ભાગીને એહ છેક ધસિયો.
કે ઘેલી ઉરઉઘડી ઓળખાણ રે!

(ખુરસીમાંથી ઉભા થઈ જઈ) વાહ! જૂના જમાનાના માણસો શું એટલા બધા નવરાં રહેતાં કે જ્યારે ત્યારે આ મુશીબતમાં સપડાઈ જતાં? (ખુરસીમાં પાછી પડી) અત્યારે એવા ધંધામાં ગુંથાવાની નવરાશ કોને છે?

કાંટો વાગ્યો એક, બીતી હું નમતી,

(પોતાના દુઃખને તદ્દન ભૂલી હોય એમ ખડખડ હસી) જાણે રસ્તામાં થોર ને બાવળ સિવાય કશું ઉગવા દેવામાં નહિં આવતું હોય! (પોતાને તાળી દેતી) હંસલ, આ રાસ તને રદ્દી લાગે છે?

કાંટો વાગ્યો એક, બીતી હું નમતી,
પાયે આવીને મૂક વસિયો;
કે મીઠી મનગમતી ઓળખાણ રે!
ભાનભૂલી જઈ ખોળે હું ઢળતી,
(દિલમાં તાલાવેલી જાગતા) શું કામ ભાન ન ભૂલે?
–શું કામ ખોળે ન ઢળે?
એવા અબોલડામા ફસિયો:
(રંગથી હથેળી ઉછાળી) કોણ ન ફસે?
કે જામી જગજૂની ઓળ...

સુ (દાખલ થતા વેંત) લોઢાના ચણા કયા લગી ચવરાવવા ધાર્યા છે?

વ (મનમા) કેટલાક ઢોર માણસ જેવાં હોય છે!

સુ (કૂંફાડા ફેંકતો) મુગી કેમ થઇ ગઈ? ગાતાં તો ગળું સત્તર માઇલ લંબાવાય છે!

વ (ટાઢકથી) તમારા આગળ સાવ સાચું બોલવાનું મેં વ્રત લીધુ છે. એટલે જે વિચાર મનમા આવ્યો હતો તે જ જણાવીશ. (વચલી આગળીપર ગાલ ટેકવી) અંગ્રેજી ચોથીમા હુ હતી ત્યારે અમને એક અઘરો સવાલ પૂછવામા આવ્યો હતો—કે ઘોડો ને કૂતરો, એમા વધુ વફાદાર પ્રાણી કયું? (આંગળાં ગળે લઇ જઇ) કોણ જાણે કેમ; મને આજ એ સાભરી આવ્યું!

[સુભદ્રનો ક્રોધ માતો નથી]

સુ પણ વધુમાં વધુ બેવફા બિલાડી છે. રસોડામાં રહેવા દ્યો, ખરે વખતે ખાવા ચાનકી નીરો. તોય એની આંખે દૂધ પડયું તો એ જતું નહિં કરવાની! ઘરના ધણીનું એ એમ નખ્ખોદ વાળવાની!

[વનવેલી પોતાપર પડેલો ઘા સમજે છે ને સહી લે છે. સહજ સંયમથી વિચારતાં એને પ્રતિઘા કરવાની હોંશ થાય છે.]

વ બિલ્લીના પરોપકાર અથાગ છે. એને ઓળખવાની કોઇમા બુદ્ધિ હોતી નથી એ બાપડીનું કમભાગ્ય છે!

સુ (આંખોમાં ઝેર લાવી) એટલે? શું ફરમાવ્યુ ?

વ (નરમાશથી) ફરમાન કેવું? માત્ર એ મારો નમ્ર અભિપ્રાય હતો—ને હજુ છે.

સુ વારુ. એ સાચો છે એની ખાત્રિ છે?

વ જરૂર. જે વિચાર પાછળ કારણું ન હોય તે માન્યતા કહેવાય: પૂરાવા પછી જે મત બંધાય એનું નામ અભિપ્રાય.

સુ (આખું અંગ હલાવી) અભિપ્રાય કોને કહેવાય. એ ક્યાંઇ પ્રદર્શનમા મૂકવા જેવી પુતળી છે કે કેમ; વગેરે મે પૂછયું જ નથી. (વક્રભાવથી) લેવી હોય તો એટલી તસ્દી લ્યો કે મીની માશી પરોપકારી કયા કાયદાએ?

વ (લમણે હાથ ફેરવી) કાયદાનું કામ પણ નથી. (ગાલે ટાંકતી વાળની ચાચને કપાળે ચડાવતી) કહેવાય છે

પરમાત્માએ એ પ્રાણીને પેદા ન કર્યું હોત તો ઘર દીઠ પ્લેગના દર્દીના ખાટલા હોત. અરે! જળ, વાયુ, પૃથ્વી, તેજ ને આકાશના પંચ મહાભૂત માફક પ્લેગ છઠ્ઠું મહાન ભૂત ગણાત! (બેબાકળી બની હોય તેમ) ને તો તો બ્રહ્માંડ ક્યારનું યે ખતમ થઇ ગયું હોત! (બંધ આંખો હથેલીમાં ઢાળી) જોઇ ન જાય એવી, કેવી કપરી કલ્પના છે?

(કશા ફેરફાર વિના) વસુધાની વાત જવા દો. દરેક પોતાના નળિયા સાચવશે તો પૃથ્વી આપોઆપ સલામત રહેશે.

[વનવેલીને ચૂપ રહેવાનું પસંદ પડે છે.]

(ગેથી તાડુકી ઉઠી) તારા મનમા તું શું સમજે છે? દસ સુધી પથારી પડી છે' સેકેલના ભાલા ભોંકાતા હશે! શાહુકારની દીકરી!

[ઘડિયાળમાં સાડા નવ વાગે છે.]

(મનમા) ને ભિખારાની બૈરી!

(અજાયબીઓ ગણાવતો) આખેથી પાટા છોડયા નથી! ટીપા શીશીમા ઉચતાં હશે! દરકાર રાખે ને રખે ઉતાવળે સાજાં થવાય. તો વળી કામે ચડવું પડે ને?!

ઠી...ક છે! મારા હાથનું ગળચના લાજ નથી આવતી? વૈતરૂં કેટલું કરાવશો?

(બાળવી જઇ) દાક્તર ચૂસા આગળ જવાની (હથેલી-

માં આંગળાં ઘસી) ઘસીને ના પાડે એ મારો દોષ? (સહેજ ચૂપકીદી પછી નમ્રતાથી) તમારૂં ખાવા તો હું (સુભદ્ર સામો વિનતિથી હાથ હલાવી) તમારી થઈ છું

સુ હાઆ......

વ કામનું જેને આળસ હોય એને માંદગીની લગની લાગે ખરી ? (ગરીબ હાવભાવથી) મારી આંખમાં મારાથી ટીપાં નંખાતાં હોત તો કોઇની પૂછ્યાં વાટ રાખું એવી હું નથી.—ને પાટો તો છોડવાની રજા મળે ત્યા સુધી વીંટેલો જ રાખવાનો છે ને ?

સુ (તુરત) ના; નહિં. તારાં આ કારસ્તાન છે. એમ હું નહિં ફોસલાઉં. મને છેતરવા તારે એક નવા અવતાર-ની જરૂર છે.

વ (મનમાં) ને તમે તો ચોરાશી જન્મારે આ મહામાયાને કળી શકવાના નથી ! (ધીરેથી, પ્રકાશ) તમારે એકલું ગુસ્સે થયા કરવું છે ? દયા દેખાડવા જેવી હું નથી લાગતી ? તમારો આશ્વાસનનો એક શબ્દ મને શી શી હુંફ આપે; એ કયા શબ્દોએ સમજાવું ?

[પાટામાંથી આંસુનું એક ટીપું બહાર સર્યું હોય એમ વનવેલી સાડલાનો છેડો ત્યાં ફેરવે છે. આથી કરીને સુભદ્ર ઉશ્કેરાય છે]

સુ એક તો ધાર્યું કરવું: ને સામેથી મુશ્કેલીમાં મૂકવા'

વ (પાસો નિષ્ફળ જતાં, સંયમ હારી) મેં તમને એવી

શી મુશ્કેલીમા મૂક્યા કે તમે જે તે બોલ્યા કરો છો? અમે ય માણસ છીએ.

[વનવેલી ખુરસીમાં આડી ફરે છે]

(ટેબલપર મૂકેલી ઝોળી, જમીનપર પછાડી) આ તારો બાપ બધું કરવાનો છે? બફાશે ક્યારે: સમારશે ક્યારે; ચડશે ક્યારે ?—ને ઑશીસે ક્યારે...

[શાક ચારે કોર વેરાય છે. બેચાર બટાટાં વનવેલીના પગ સાથે અફળાય છે.]

(ખુરસીમાથી દાત પીસતી ઉભી થઇ, વાઘણ જેમ વીફરી) ખબડદાર! મારા બાપુનું નામ લીધું તો તમારી વાત તમે જાણ્યા. એમણે તમારૂં શું લુંટી લીધું છે? ઉલ્ટું, હું જેવી હુંને દયાદાનમા દીધી છે!

[સુભદ્રના મનમાં જરાક બીક પેઠી હોય છે.]

(પૂછડું પકડી રાખી) ને બાકીના જાણે દીકરીને ઘરમાં ગોધતા હશે!

[કોઇ અજાણ્યાને આવેલું જોતાં સુભદ્ર એ કોર ફરે છે.]

(પગલા સાંભળતા) કોણ એ ?

હું—જયલક્ષ્મી.

(ખુરસીમાથી દોડી) આવો: બહેન, આવો. બહુ દિવસે આવ્યા!

[વનવેલી જયલક્ષ્મીને ભેટે છે: ને ખભે માથું ઢાળી દે છે. સુભદ્ર પીગળે છે.]

સુ (ગુસ્સો જતો કરી) આ બહેન કોણ છે?

વ (અભિમાન લેતી હોય તેમ) મારી બહેન છે. જાણે એક માની જણી!–એક દૂધની ઉછરેલી! (જયલક્ષ્મીનો હાથ પંપાળી) કેમ; બહેન, કેમ છો?

સુ (અવાજ બદલી) ત્યારે હું ઓફીસે જઇશ.

વ હં; જશો? એમ ને એમ જશો?

સુ (મનમાં) કેવી કલાબાજ છે? મારા વિના કોઇ બીજો મળ્યો હોત તો એને રઝળતો કરી મૂકત! (ગૌરવથી) પણ પ્રભુ શેરપર સવાશેર લાદવાનું ચૂકે એમ નથી! (પ્રકાશ) ત્યારે હું જઇશ.

વ ને આવશો ક્યારે?

હં (હોઠ પીસી, આગળ ડગલા દેતો) રોજને વખતે.

વ તોય જરા વહેલાં છૂટાય એમ હોય તો...

જ (વનવેલીનો હાથ પકડી) વનબહેન, એ તો ઉપડી ગયા.

વ (રાજી થઇ) એમ ને? ચાલો; આરામથી પગ લંબાવાશે.

[વનવેલી પોતાની આરામખુરસીમાં ગોઠવાય છે. જયલક્ષ્મી પાસેની ખુરસી ખેંચે છે.]

વ (અધીરી થતી) પણ ભાભી, એક વાર આ પાટામાંથી છૂટી કરો. મારે તમને જોવા છે.

જ (ઉભી થઈ, પાટાની ગાંઠ ઉખેળતી) કેટલી વાર જોશો? (હસતી રમતી) એક વાર જોયે નથી ધરાયા?

ધરપત ક્યાંથી વળે ? એને એક મહિના જેટલો કાળ ચાલ્યો ગયો ! તમે કેટલાંય ફરી ગયા હશો !

[જયલક્ષ્મી પાટો છોડી રહે છે]

(જયલક્ષ્મીનો હાથ ખેંચી, તાળી દેતી) હું નહોતી કહેતી ?

[જાણતાં, જયલક્ષ્મી શરમાય છે.]

એમ શીવાઇ શું જાઓ છો ? કંઈક તો બોલો. કે... બોલવા જેવું હવે કશું રહ્યું નથી ?

[થોડીવાર મૌન ચાલે છે. બન્ને અન્યોન્યના કપડાને જૂએ છે, મનમાં વખાણે છે, દિલમાં વાંચ્છે છે.]

હુ માફી માગવા આવી છુ.

પણ હું કોઇને માફ કરતી નથી. ક્ષમા યાચવાની કમ-અક્કલ કે બક્ષવાની કુબુદ્ધિ–બન્ને અસ્પૃશ્ય વિષયો છે !

(મનમા) શું બોલી ગયા: એ પણ ન સમજાયું !

બાકી છો તો ખુશીમા ને ?

(અણગમાથી) હા.

ને–(ઉલ્લાસમા) ત્યારે મન તો કંઈ કંઈ મોજો માગતુ હશે !–મ્હાણો છો ખરા કે ? (ચેતવણી જેમ) જો, જો; ભૂલતાં. અત્યારે તમારૂ જેવું કહ્યું થશે એવું પછી કોઈ કાળે નહિ થાય. ભાભીના બોલ ને બ્રહ્માના અક્ષરમા ભાઇને હાલ તુરત ઝાઝો તફાવત નહિ જણાતો હોય !

[જયલક્ષ્મીની આખમા મધુર મદ ઘેરાય છે. છણકા જેમ હોઠ ફફડાવે છે.]

વ તમને મારું બોલ્યું પસંદ નથી પડતું ? તો તમે બોલો. (આડી ફરી) ઘણી વાર 'માણસો પોતાને બહુ જ ભાવતી વાની માટે સૌથી વધુ આગ્રહ કરાવે છે. કાં તો ત્યારે જ એનો ખરેખરો સ્વાદ જામતો હશે !

[જયલક્ષ્મી મુંઝાવા માંડે છે.]

વ જયબહેન, સાચું કહેજો. કોઇ દિવસ નહિ ને આજ ઓચિંતાં ક્યાથી ? (નયન નચવી) કારણ વિના નહિ પધાર્યા હો એટલું હું સમજું છું.

જ કારણ એ કે...

વ (વચ્ચે પડી) હવે એકડે એકથી સમજી. (વખાણ-જોગ હિંમતબાજીથી જયલક્ષ્મીના બસમાની ચમકતી કોર તપાસતી) આ ખોળો...

જ (કોર ઝુંટવી લઇ) એવું કશું નથી.

વ (ડોલતી) આજ નહિ તો આવતી કાલ. સંસારનો આવ્યો પ્રસંગ ઉકેલ્યા વગર ચાલતું હશે ?

જ (ઝાઝી વિમાસણ પછી) તમારું જેવું, બીજું મને બોલતા ય નથી આવડતું !

વ તે ... બજ્યું ... તમને આવડે એવું બોલો. મારા હંસલ-ભાઇની બોલી આગળ બધાં હારી જાય એમ છે. એથી એમની જોડે સૌએ અબોલા લેવા એવો અર્થ નથી થતો'

જ (થોડી તૈયારી પછી) ત્યારે સાભળો. મારા મનમા એક વસવસો રહ્યા કરે છે–એ કે મારા પાપે તમે દાઝયા !

(દુઃખી જેમ) એનું પ્રાયશ્ચિત કેમ કર્યું થશે?–થાય તો ય હતી એવી આંખ તો ફરી નહિ થવાની ને ? (કરગરી જઇ) બ્હેન, ખરૂં છે: આવા ગુન્હાની માફી હોય નહિ.

વ (જયલક્ષ્મીને હેતથી પાસે લઇ, એક હાથે આકાશ દેખાડતી, નિખાલસ ભાવથી) માફી આપનારો તો ઉપર ઉંચે આસને બેઠો છે. જગતમા કોણ કોને માફ કરશે? સઘળાં વત્તેઓછે અંશે જગન્નાથને જવાબદાર છે. (હાથ નીચો લાવી. જમીન દેખાડી) અહિં અવતર્યા એ બીજા કયા કારણસર ?

[આશ્વાસનથી સંતોષ પામેલી જયલક્ષ્મીમાં વનવેલી માટે સન્માન ઉપજે છે. એ કહી નાંખવાનો એને ઉમળકો આવે છે પણ એવું બોલતાં નહિં આવડે એ બીકે મૌન સાચવે છે]

વ (નવી વાત માંડતી હોય તેમ) અને હંસલભાઇને અને તમારે હવે કેવું ચાલે છે?—કે ફૂદવા માંડ્યું છે?

જ (ધીરા અવાજે) ચાલે છે એમ ચાલે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઉદાસ જણાવાના !

વ તમે એવા રહેવા શું કામ દ્યો છો ?

જ (છાતી વચાળે આગળી રાખી) હું રાખતી હઇશ ?

વ (ભૂલ સુધારતી) એમ નથી કહેવા માગતી. પણ એના જેવો આદમી એવો રહે એ આશ્ચર્ય છે' હાસ્ય જેનું હથિયાર છે એ પોતે રડે ખરો ?

૨૦૫૧૩

[જયલક્ષ્મીનું અંતર હરે છે.]

વ (મનમાં) રડે પણ! (આ વિચારને હડસેલી, પ્રકાશ) હંસલ અમૂલ્ય છે. ગઈ શરદપૂનમની રાતે સ્નેહસંમેલનમા એનો ગરબો ગવાતો હતો–મે જાતે ઉપાડ્યો હતો–ત્યારે ભાઇનો ભપકો જોવા જેવો હતો!

[જયલક્ષ્મીમાં આગળ સાંભળવાની જિજ્ઞાસા જન્મે છે.]

વ (ઉંચી છાતી કરી, ખુશમિજાજથી) પેલા છોકરાઓને તો થાય, પણ અમને છોકરીઓને ય એની ઇર્ષ્યા આવતી હતી!

[જયલક્ષ્મી આંખ મીચે છે ને જલ્દી ઉઘાડે છે]

વ એમા વળી એક તરંગીને તો તમારી દયા ખાવા ફુરસદ મળી હતી!

જ (અજાણતા) એમ?

વ (શીર ઝુકાવી) હા; એમ. ગરબો ખલાસ થતા એ પૂછે કે હંસલની એવી ભાવના ઝીલવાની મીસીસ હંસલમાં તાકાત હશે ખરી?

['મીસીસ' શબ્દની મર્મ પામતા. જયલક્ષ્મીને બાઇની કડવાશનો ખ્યાલ નથી આવતો. હજુ કંઇ સાંભળવાની ઉત્કંઠાએ એ આતુર હૃદયે વનવેલીને કાગને ડોળે નીહાળે છે. આમ થતાં, જયલક્ષ્મીને ખોટું લાગ્યું હશે એવી ધાસ્તીથી વનવેલી વહેમાય છે.]

વ એ તો એક નખરાળીનું પરાક્રમ હતું.
જ (ન સમજાતા) હંઅ.
વ એ જ એ છોકરી કે જેણે હંસલ જેવો લકૂંગો કદી પણ પાસ કેમ થઇ શકે; એવો કોયડો એક કાળે અમારી સમક્ષ છેડ્યો હતો !

[જયલક્ષ્મીને ઠીક આનંદ મળ્યેં જાય છે.]

વ (આખી વાતનું મહત્વ ઘટાડતી) અનેક એવા ઉદાર-ચરિત હોય છે કે જેને દુનિયા પોતાથી જ ચાલતી હોવાની ખાત્રિપૂર્વક શ્રદ્ધા ને ચોકસાઈપૂર્વક વિશ્વાસ હોય છે ! આટલું ઓછું હોય તેમ, એમના આવશ્યક જન્મ પહેલા એ કેમ ચાલી હશે એનું આશ્ચર્ય અને એમના અનિવાર્ય મરણ પછી કેમ ચાલશે એની ચિંતા એમને ગળે સતત વળગેલી હોય છે ! (થોડી નિરાત કરી) શું થાય ? (તુચ્છકારથી ટૂકડો ફેકતી હોય તેમ) એવા કાજે જૂદા ગામ વસાવાતા હશે ?

[જયલક્ષ્મી ડોક વડે હાએહા ભણે છે.]

વ પણ ભાભી, સૌથી અદ્દ્ભુત તો એ કે મારા ભાઇને રખડુ કહેનાર એ નાજુક નાર આ શહેરના બાળકોના રમતગમતના મેળવડાથી માંડીને વૃદ્ધોના અવસાનની શોકસભામાં ય હાજરી આપવાની કરકસર કરે છે એવું સાભળ્યું છે !

[જયલક્ષ્મીને છીંક આવે છે]

વ તમને કંટાળો ચઢયો કાં ? મેં ઘણી નકામની માથાફોડ કરી ! (સાર તારવતી હોય એમ) મૂળ મુદ્દે કહેવાનું પ્રયોજન એટલું કે હંસલ અજોડ છે.

[જયલક્ષ્મી વનવેલીપર મીઠી મીટ માંડે છે]

વ (શબ્દો પાછા ખેંચતી) ના, ના; સજોડ છે !

[હોંશનું મૌન ચાલે છે.]

વ (વાત બદલવાને બહાને) પણ તમે એવા મેળાવડાના નાચરંગમાં કેમ ક્યાંઈ ડોકાતા નથી ?

જ (નીચી નજરે) આ શરીર શરમાવે છે.

વ એ તે કંઈ કારણ કહેવાય ? મંગળાચરણમાંથી આમ ગભરાશો એ કામ કેમ આવશે ? (ખોટી ઉધરસ પછી) આંબાને ફળતા વરસો વીતેઃ પણ પછી તો ફાલ્યા જ કરે !—અરે ! કાલ સવારે તમારા ફરતી લંગર જામશે !—એથી શું જીંદગીની લ્હાણો જતી કરશો ?

[મોટરનું ભુંગળું સંભળાય છે. જયલક્ષ્મી ઉભી થાય છે.]

જ ત્યારે બ્હેન, રજા લઉં છું.

વ (અચંબો પામતી) કેમ એકદમ ઉતાવળ આવી ? (જમીનપર ખાખાખોળ કરતી) કાંઇ કરડયું કે શું ?

જ ના. એ આવ્યા લાગે છે.

વ (આખો ઓરડો જોઈ વળી) કાંઈ દિવ્યચક્ષુ રાખો છો કે શું ?

હમણાં એમની મોટરનો અવાજ આવ્યો હતો.

[ભુંગળું ફરી બેત્રણ વાર વાગે છે.]

(અહંકાર આવતાં, મનમાં) તે અહિં આવવાની એણે બાધા લીધી હશે ' હવે તો એ મોટો માણસ થયો છે ને?

[જયલક્ષ્મી ખસી નથી શકતી ભુંગળું વળી વાગે છે.]

(ઓછું આવતા) જાઓ, તમારી વગર ઓગળી જતા લાગે છે! કહેજો કે હું તંદુરસ્ત છું: એમને એવા ઇચ્છું છું.

[જયલક્ષ્મી જેમતેમ જાય છે.]

વાહ્ ' કેવી કુદરત ! હંસલ, તુ પણ પલટાયો ?

[વનવેલી વધુ નથી વિચારી શકતી. ખુરસીપર હાથ દઇ, એનાપર માથું નાંખી દે છે.

વટબંધ હંસલ પ્રવેશે છે. સોટી ને હેટ નાના સ્ટૂલપર ગોઠવી, જયલક્ષ્મીવાળી ખુરસીમાં બેસે છે. આખર એને ખુંખારો ખાવો પડે છે.]

(ઉચું જોતા) કોણ છે ?

તમારો હંસલ.

(વિચારી, વિચારી) મારો હતો—હવે નથી.

(માથું ઉચકી) કોણ કહે છે ?

બીજું કોઈ કહેતું નથીઃ તમારી રહેણીકરણી બોલે છે.

(છાતી કાઢી) સાંભળતી વખતે કાનથી છેતરાતાં હશો. મારૂં સર્વસ્વ વનવેલીમય છે. ધોતિયાની કિનાર, નેકટાઇની

ડીઝાઈન, મોજડીની ભાત જેવી રોજની જરૂરતથી માંડીને તે જીવનના મુદ્રાલેખ સુધી તો મારા આત્મા જોડે મે તમને જડી રાખ્યાં છે! એવી એક ઉષા નથી ઉગતી...

વ (અભાવ દેખાડી) બંધ કરો. જ્યા ત્યા કવિતા કરવી એ ડાહ્યા કવિનું લક્ષણ નથી.

[હંસલ સાચે જ બંધ થાય છે.]

વ (એનો અર્થ પામી) તમારામા ગાંડપણના ટકા છે એવી મારી ટીકા નથી. પરંતુ હંસલ જો તદ્દન વનવેલી-મય હોત તો દિવસોના દિવસો લગી મો ન ઢાંકત. કહો ન કહો પણ ભરતી પછીનો ઓટ અમલમાં આવી ચૂક્યો છે'

[હંસલ અમસ્થો ચમકે છે.]

વ એ કુદરતનો કાનૂન છે.

હં (સ્ટૂલપર સોટી પછાડી) પણ કુદરત કબુલ કોને છે?

[વનવેલી મુંગી થાય છે.]

હં વન, તમારે જાણવું જોઇએ કે માણસની સ્વતંત્રતા વધે એમ એની જવાબદારી સાથોસાથ વધે છે. પહેલા સાઇકલપર ગલીએ ગલી કચરી વળેલો હંસલ આજ ફક્ત મોટા રસ્તાપર મોટરમા આવ-જા કરી શકે છે!

વ (ગુમાનથી નાકનું ટેરવું ફૂલાવી) એથી શું?

હં એથી અહિં આવવું એ (હસી) સુંદર (ગંભીર થઇ) સાહસ ખેડ્યા બરાબર છે.

(ભાર દઈ, વ્યંગમા) બરાબર છે. (ગભરાટ દેખાડતી) ત્યારે તમે અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. (રોફ કરતી) આવ્યા કેમ ?

(ઠંડો રહી) ગાળો પછી વરસાવજો. હોંશથી ઝીલીશ. એક વાર મારી પરિસ્થિતિ સાભળો.

[થોડી ટાપટીપ કરી, વનવેલી છેબી પડાવતી હોય તેમ હંસલ સાગે સ્થિર બેસે છે.]

સુભદ્ર મારો સેવક છે હુ એનો સાહેબ છું. સેવકને ત્યા સાહેબ આટાફેરા કરે એનો લોક એક જ અનર્થ કાઢવા ટેવાયા છે ! જે સુભદ્રથી છૂપાવ્યા કરીએ છીએ એ જાહેરની જીભે ચવાવા લાગે એ કેમ પાલવશે ?

[વનવેલી ચિંતનમાં ડૂબે છે]

વનવેલી, તમને મળવા હું દિવસરાત તલપતો હતો. (વનવેલી સમક્ષ ડોક લંબાવી) ભમરો પુષ્પ વિના કેટલુક જીવે ?

(બીજી બાજુ જોઈ) કોઈ ઉઘડતી કળી મળી રહે તો નવું જીવન નક્કી કરે

[હંસલ ખુરસીમાં પાછો પડે છે.]

(પાછી ફરી) ઈતિહાસની ઘટના એથી ઉલ્ટી નથી. જયલક્ષ્મીની મોહિનીના અંજને આપને આધળા બનાવ્યા છે.

(ધગધગી ઉઠી) Damn it મારૂં ને જયનું સંબધ-

સગપણ તમે સગે હૃદયે જાણ્યું છે. (વિરામ લઈ) જેમ તમારે લગ્નથી એક વર છે એમ મારે એક વહુ છે. (બળતી બેપરવાઇથી) આપણા એ ફૂરસદનાં સાધનો છે!

[ખુરસી પરથી ઉઠી હંસલ કંઇ આંટા મારવા માંડે છે.]

વ (ઉપદેશ માફક) હંસલ, માણસમા જવાબદારી આવે એમ પીત્તો વધારે કાબુમા રહેવો જોઇએ: કારણ સર્વત્ર એના સ્વચ્છંદ વિહાર આકરા પડવા સંભવ છે.

[હંસલ ફરતો ફરતો એક કેલેન્ડર પાસે જાય છે ને ઉભો રહે છે.]

વ (આ બેદરકારી અસહ્ય નીવડતા, હંસલ પાછળ જઇ પહોચી, ખભે ટાપલી લગાવી) એ ટોળામાથી મને બાતલ ગણવી. અહિં તમે બીનજવાબદાર છો!

[હંસલ પાનું ઉંચુ કરી જુલાઇની રાતી તારીખો ગણે છે.]

વ (હંસલની હડપચીને આગળામા લઇ, એનુ મો પોતા પ્રતિ ફેરવી) હંસલ. (જોરથી) હંસલ! (ધીરેથી) હોળીનું રમખાણ સાભરે છે?

[એ યાદ આવતાં હંસલનો રોષ ચાલ્યો જાય છે.]

હં (વનવેલી તરફ જોરથી ફરી, દાત પીસી) મસ્તીખોર! ભરપૂર પીચકારી છાંટી મને લીલો લીલો રંગ નાંખ્યો હતો એ બહાદુરીની બ્યાન કરે છે કે? (હસી જવાતા) શાબાશ! ધન્યવાદ!

[હેટ ને સોટી ઉપાડી હંસલ ચાલી નીકળે છે. વનવેલી બારણું રૂંધી એને રોકી રાખે છે.]

વ એનો ગૂઢાર્થ એ કે તમારામા હું કદિ પીળી પાનખર કલ્પતી નથી–સદાની લીલી વસન્ત અનુભવું છું !

[બન્ને વચ્ચે થોડી આંખની વાતચિત ચાલે છે.]

વ (ઓરડામાં આવતાં) અને...એ સીનેમાનું નાટક સાંભરે છે ?

હં નાટક જોયું હોય તો સાભરે ને ? મને તો લાગે છે કે એ તેજઅંધારમાં જોતાંજોતાં, બેઠાબેઠાં આપણે આપણું નાટક ભજવ્યું હતું ! (હાથ ઉછાળી) સીનેમા એમ ઘણા પ્રણયી જીવોનું વિશ્રામભુવન બનતું હશે ! મને એમાંથી એક બનાવ સાંભરે છે ત્યારે હસવું માતું નથી. મારા એ ઓળખીતાએ તમને જયલક્ષ્મી ધાર્યાં–ધાર્યાં તો સઇ પણ બુડથલે તમને એમ બોલાવ્યાં કર્યા–પણ તમે ના ન કહી કે...

વ હું તમરી ઘરવાળી નથી, એમ ? એ હરાઉ ઢોરની અંધશ્રદ્ધાથી તો ગમ્મતના ગાડા ઠલવાતાં હતા !

હં શી મઝા !–ને શી મીઠાશ !–અદ્‌ભુત વન ! એના અમૃત ફરી ક્યારે પાશો ?

[હંસલ ખોબો ધરે છે.]

વ (આશીર્વાદ આપતી હોય તેવું કરી) પાઇશ.

હં (ઉઘરાણી કરતો) પણ ક્યારે ?

સગપણ તમે સગે હૃદયે જાણ્યું છે. (વિરામ લઈ) જેમ તમારે લગ્નથી એક વર છે એમ મારે એક વહુ છે. (બળતી બેપરવાઇથી) આપણા એ ફૂરસદના સાધનો છે!

[ખુરસી પરથી ઉઠી હંસલ કંઇ આંટા મારવા માંડે છે.]

વ (ઉપદેશ માફક) હંસલ, માણસમા જવાબદારી આવે એમ પીત્તો વધારે કાબુમા રહેવો જોઇએ: કારણ સર્વત્ર એના સ્વચ્છંદ વિહાર આકરા પડવા સંભવ છે.

[હંસલ ફરતો ફરતો, એક કેલેન્ડર પાસે જાય છે ને ઉભો રહે છે.]

વ (આ બેદરકારી અસહ્ય નીવડતા, હંસલ પાછળ જઇ પહોચી, ખભે ટાપલી લગાવી) એ ટોળામાથી મને બાતલ ગણવી. અહિ તમે બીનજવાબદાર છો!

[હંસલ પાનું ઉંચું કરી જુલાઇની રાતી તારીખો ગણે છે.]

વ (હંસલની હડપચીને આગળામા લઇ, એનું મોં પોતા પ્રતિ ફેરવી) હંસલ, (જોરથી) હંસલ! (ધીરેથી) હોળીનું સંભારણુ સાભરે છે?

[એ યાદ આવતાં હંસલનો રોષ ચાલ્યો જાય છે.]

હં (વનવેલી તરફ જોરથી ફરી, દાત પીસી) મસ્તીખોર! ભરપૂર પીચકારી છાંટી મને લીલો લીલો રંગ નાખ્યો હતો એ બહાદુરીની બ્યાન કર છ કે? (હસી જવાતા) શાબાશ! ધન્યવાદ!

[હેટ ને સોટી ઉપાડી હંસલ ચાલી નીકળે છે.
વનવેલી બારણું રૂંધી એને રોકી રાખે છે.]

એનો ગૂઢાર્થ એ કે તમારામાં હું કદિ પીળી પાનખર કલ્પતી નથી–સદાની લીલી વસન્ત અનુભવું છું !

[બન્ને વચ્ચે થોડી આંખની વાતચિત ચાલે છે.]

(ઓરડામા આવતા) અને...એ સીનેમાનું નાટક સાંભરે છે ?

નાટક જોયું હોય તો સાભરે ને ? મને તો લાગે છે કે એ તેજઅંધારમાં જોતાંજોતાં, બેઠાંબેઠાં આપણે આપણું નાટક ભજવ્યું હતું ! (હાથ ઉછાળી) સીનેમા એમ ઘણા પ્રણયી જીવોનું વિશ્રામભુવન બનતું હશે ! મને એમાંથી એક બનાવ સાંભરે છે ત્યારે હસવું માતું નથી. મારા એ ઓળખીતાએ તમને જયલક્ષ્મી ધાર્યા–ધાર્યા તો સઇ પણ બુડથલે તમને એમ બોલાવ્યાં કર્યાં–પણ તમે ના ન કહી કે...

હું તમરી ઘરવાળી નથી, એમ ? એ હરાઉ ઢોરની અંધશ્રદ્ધાથી તો ગમ્મતના ગાડા ઠલવાતા હતાં !

શી મઝા !–ને શી મીઠાશ !–અદ્ભુત વન ! એવા અમૃત ફરી કયારે પાશો ?

[હંસલ ખોબો ધરે છે.]

(આશીર્વાદ આપતી હોય તેવું કરી) માઇશ.

(ઉઘરાણી કરતો) પણ ક્યારે ?

[હંસલ પાસે પહોંચવા મથે છે. વનવેલી પાછે પગે દૂર રહેતી જાય છે.]

હં (દસેક ડગલાં પછી, મહેનત મૂકી દઇ, ખીસામાથી કેટલાક કાગળ કઢી) તમે કેટલાં દિલચોર છો? જે ઉદ્દેશથી હું આવ્યો હતો એનું જ વિસ્મરણ ચાલુ હતું'

[વનવેલી પરસેવાનાં પાણી સાફ કરે છે.]

હં (કાગળ વનવેલીને ભળાવતા) લ્યો. મિત્રની મદદ–ના, ભેટ માનજો.

વ (ફાટી આંખે તાકી રહી) રૂપિયા! સો–સો એવા પાંચ સો!

[હંસલ શાન્ત રહે છે.]

વ (પ્રબળ મન્થન પછી) હંસલ, મારે ન ખપે.

[વનવેલી કાગળ પાછા ધરે છે]

હં કારણ?

વ (ઉંચો શ્વાસ લઇ) તમારી તવંગરતાની મને તમા નથી. આ મામુલી ઉપકાર તળે કચરાવા હું માગતી નથી.

[કાગળનું પડીકું વાળી હંસલ વિચારવા લાગે છે]

હં (થાકી, હારી, કંટાળી) ત્યારે માગો છો શું?

વ (હુકમના ઢંગથી) મારી જે ચીજ તમે વગર પૂછ્યે ચોરી છે...

હં (પડીકું ખીસામા પધરાવી) તે પાછી આપું એમ?

વ ના. એમ તમારી ચીજ મને ચોરવા દો.

હં (સહેલાઇથી) વગર પૂછ્યે ચોરી લ્યો.

(ઉમંગમાં આવી) તો તો સ્ત્રીને પુરૂષમાં ભેદ શું રહેત ? અમે ઉરનાં આંગણાં ઉઘાડાં રાખીએ છીએ : તમે તાળાં દઈ ફરો છો !

(એકદમ આસ્તેથી) તોયે ઋતુ આવ્યે આગળા ઉઘાડી આપીએ છીએ !

[બન્ને એક બીજાથી અવળાં ફરી જાય છે. હંસલની નજરે બાટલીઓ પડે છે.]

વન, હજુ અંત નથી આવ્યો ?

એમ પાર નહિં આવે. રોગનું લંબાણ ચાકરી પર અવલંબે છે.

(નિરર્થક હસી) એમા નવું શું કહ્યું ?

(હંસલના ખીસાપર આગળી મૂકી) એ સમજવાસા આ (પાચ આગળીઓ એકઠી કરી) પાચ સો આડા આવે છે.

[પડીકું કાઢી, હંસલ હાથમાંથી ઉશેટી દે છે. ગબડતું ગબડતું એ વનવેલીની પથારીમાં પડે છે.]

બોલો; હવે ?

સાભળો. મારા નાથજી હું મરૂં તોય મુંઝાય એવા નથી. એવાને હિસાબે આખ હોય તોય ઠીક છે : ન હોય તોય ચાલે.

(એક રતુંમડી શીશી લઈ) તો કહેતા કા નથી ? લ્યો; હું ટીપા પાડું.

વ. (હાથ પહોળા કરી) શું સાચી વાત?

હં (મુચ ઉઘાડતો) આપણા સ્નેહ જેટલી.

[વનવેલી આરામખુરસીમાં ઢળે છે માથાવરી ઉતારતાં હંસલ એની સાપ જેવી સેર, વચ્ચે પતંગિયા જેવી ક્લીપ્સ, ને નીચે મોરલાના જેવી ગરદન પર વારી જાય છે.]

વ. (પગ પછાડતી) ટીપું પાડો ને?

[અસંખ્ય વિચારોના વેગમાં હંસલનો હાથ ધ્રુજવા લાગે છે. વનવેલીના સમર્પણના ખ્યાલે એ ગળગળો થઇ જાય છે.]

વ. વાર કાં કરો?

[હંસલ ટીપાં નાંખવાની સંપૂર્ણ તૈયારી કરે છે.

હં (વનવેલીની પાંપણપર આગળાં ગોઠવતો) ચાલો, ઉઘાડો જોઉ.

[વનવેલી આંખ ઉઘાડે છે. હંસલની આંખમાંથી એક અશ્રુ ખરે છે ને ગાલ વાટે થઇ વનવેલીની આંખમાં ચાલ્યું જાય છે.]

વ. (ખુરસીમાંથી કુદી ઉઠી) એ આ દવા નહિ. એનાથી તો મને પીળા કમળાની ભ્રાન્તિ થાય છે!

[વનવેલી હંસલને જૂએ છે.]

વ. (હંસલના બન્ને હાથ હાથમાં લઇ ઘુંટણીએ પડી) ઓ હંસલ! તારા કમળનું એ બિન્દુ હતું? મારાં ધનભાગ્ય

[હંસલ વનવેલીને ઉભી કરી, એના હાથ પોતાં

ગળે વીંટે છે.

વનવેલી આનાકાનીનાં તોફાન આદરે છે.

હંસલ શિથિલ થતાં, વનવેલી છટકે છે બારણે આવી પુગેલી જયલક્ષ્મી અડધોપડધો જંગ જોવા પામે છે.]

સ્થળ બગીચો

સમયઃ સાંજ, સપ્ટેમ્બર ૧૩,૧૯૨૯

[દરવાજા નજીક એક દ્વ સીટર મોટરમા હંસલ ને જયલક્ષ્મી આવે છે. સ્વીચ બંધ પાડી હંસલ બહાર કૂદી પડે છે. જયલક્ષ્મી પરાણે ઉભી થઇ, હલકે પગે હેઠી ઉતરે છે.]

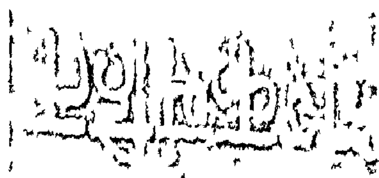
હં (હથેલીનો મેલ ઘસતો) જય, આજ રાતે તુ જતી રહેવાની! આ આઠ મહિનામા તે મારાં એકવીસ વર્ષ વસુલ કરાવ્યાં છે!

[જયલક્ષ્મી હર્ષશોકની લાગણી અનુભવે છે.]

હં એટી તુ ચાલી જઇશ પછી...

જ (શોક પ્રબળ થતા) પછી?...પછી શું એ કહુ?

હં (જયલક્ષ્મીની હિંમતથી હોંશમાં આવી). કહે જ કાં

જ (હોઠ આડી સાડી રાખી. નાકની સળી ફેરવતી) આ આફત અણધારી નથી. એ સિવાય પણ પેલાં...બ્હેન છે ને?

હું (દિલનો ઉકળાટ દબાવી) કોણ?–કયા?

જ (કટોરા સાટીના બુટ્ટા જોતી) તમારાં વનબ્હેન–મારા વેલીબા.

હું (ગમ ખાઇ, મલકાતા) વારૂ; ઠીક છે. બ્હેન ને બૈરીમા ખાસ કંઇ ફરક જેવું હશે ખરૂં?

જ (ચોળીનો કોલર, ને કોલર વચ્ચેનું ફૂલગુલાબ પંપાળતી) પ્રભુએ રાખ્યો હતો : જમાનાએ જતો કર્યો છે!

હું (બુધવાઇ) બોલતા શીખી!

જ (આરકા ઘાટ બાંયના બોરિયા ગણની જતી) નહોતી બોલતી ત્યારે મુગી લાગતીઃ બોલવા માડી ત્યારે બકવાદ લાગે છે.

હું (ગજવામાથી રૂ જેવો હલકો, સફેદ ને સુંવાળો રૂમાલ કાઢી, પવન ખાઇ) તું ભાન તો નથી ભૂલી ને?

જ ભાન ક્યારની ભૂલી છું.

હું (મોટરને અઢેલી) ક્યારથી વળી?

જ (મોજડીનો વળાંકો જોઇ, એ દરમિઆન ઘાઘરાની રીબીન પણ નીરખી લઇ) દિવસો અગાઉ આંખ ઉઘડી હતી. તે દિવસ હું પહેલી બેસી આવી–પછી તમે મળી આવ્યા–ત્યારનો પ્રસંગ મારા અંતરમા આજ લગી

તે એકદમ ધવાતા નથીઃ બાકી સ્ત્રીના પોચા હૈયાની તો વાત ન કરશો.

[જયલક્ષ્મી કલ્પનાનાં ઝોલાં ખાય છે.]

હું (આગળ ચાલતો) ચાલ; જરા બાગમા જઈ આવીએ. એ બોરસલ્લી નીચેના બાકમા ઝૂકીશું એટલે તારૂં દિલ તરબતર બનશે.

જ (અનુસરતી) ને...તમારૂં ?

હું (નિજાનંદમા) એ જાતે જોજે ને ?

જ (અકળાતી) પણ તમે ધીરા ચાલો ને ? મારાથી તો માડ પગલા મંડાય છે.

[બન્ને જાય છે.

રખડપટ્ટી કરતો જણાતો સુભદ્ર આવે છે. મોટર જોઇ બે ડગલાં પાછો હઠી જાય છે]

સુ સાહેબ આટલામાં લાગે છે. સારો ભેટ થઇ ગયો !

[મોટર ફરતી એક પ્રદક્ષિણા ફરે છે]

સુ (રૈડીએટરમા નામ ઉકેલતો) ફી–આ–ટ ' દસ વર્ષ હવા ઉપર જીવું તો એક આવી વસાવાય! સાહેબ તો ખાતાપીતા બીજી એક–બે રાખે છે! (આમાથી પરમ સત્ય ખોળતો) હોય. નહિતર એમનામાં ને મારામા ફેર શું રહેત ?

[ચળકતા ભુંગળામાં લાબુપહોળું થતું પોતાનું મોં જોઇ એને અટ્ટ હાસ્ય આવે છે]

સુ (પછી ગંભીર થઈ) એમને મળતા મુંઝારો થાય છે.

(ખીસ્સાં ફેંદતો) કાગળમાં પડાય એટલું મોંએ ન કહેવાય. (આજુબાજુ જોઇ, મડગાર્ડપર પગ ટેકવી ઢીંચણપર કાગળ ગોઠવતો) વળી એ કેટલીય એવી લપ્પનછપ્પન કરે છે કે હાજર જવાબ વાળના જીવ રહેંસાઇ જાય છે.

[મોંમાં પેનસીલ બોળતો જતો એ થોડું લખે છે. જીભ ને હોઠપર જાંબલી રંગના થર જામે છે.]

સુ (આંખો ઉંચી લઇ, ફૂલાતો) કડક લખ્યું છે ! કહેવું હતું એટલું કહી દીધું છે !

[લગીર ઘૂમે છે.]

સુ (બેભાનિયતમાંથી શુદ્ધિમાં આવ્યો હોય તેમ) પણ પંચાત પડશે. (ચિઠ્ઠી સાથે ગેલતો) આ ફરિયાદ રજૂ કોણ કરશે ? (ગભરામણ ભજવતાં) રૂબરૂ મળ્યા તો તો એમનો રેંટિયો અચૂક ગાજવાનો !

[મનમાં વિચારે છે. ને ચિઠ્ઠીને ગવર્નર સામેની સીટપર મુકી ગાંડિયા માફક ચાલ્યો જાય છે

હંસલ ને જયલક્ષ્મી પાછાં આવે છે.]

હં લક્ષ્મી, આપણે અન્યોન્યને ઓળખી-પિછાની લીધાં એ ઉત્તમ થયું. નહિંતર અશ્રદ્ધા–અજ્ઞાનનો દાવાનળ બન્નેના આંતરડાં બાળી મૂકત. (મનમાં) સુંદર શબ્દજાળ ને ભાવમય અભિનય પછી પટાવતાં શી વાર ?

[બારણું ખોલી હંસલ મોટરમાં બેસતાં સીટપરના કાગળને ફેંકી દે છે. જયલક્ષ્મી અંદર ગોઠવાય છે.

બારણું બંધ કરી, સેલ્ફસ્ટાર્ટર દબાવી, હંસલ મોટર ઉપાડે છે.

સામેથી સુભદ્ર ધસી આવે છે. અઠંગ ઉસ્તાદીથી હંસલ અકસ્માત અટકાવે છે.]

હં (રૂદ્ર રૂપે) Rascal! આપઘાતની ઈચ્છા હોય તો અફીણ નથી મળતું ?

જ (વારતી હોય તેમ, હંસલને) આ તો એમના વર !

[સાંભળતાં જ હંસલની ગરમી ઘટી જાય છે. સુભદ્ર સ્વસ્થ થઇ હંસલ સામે આવે છે.]

સુ મારે કશું નથી જોઇતુ. મને મારી અરજી પાછી આપો.

હં અરજી કેવી ? સુભદ્ર, શી વાત કરે છે ?

[સુભદ્ર જમીનમાં જોવા માંડે છે. ચિઠ્ઠી જેવો કાગળ જોતાં પગ નીચે દાબી દે છે.]

સુ (ફે ફે થતો) સાહેબ, હું; કેશાની અરજી નહિં.

હં સુભદ્ર, તારી સિકલ તો જોને મુડદાલ કેમ લાગ છે ?

સુ. (ગદ્‌ગદ્ કંઠે) ઉપાધિનો સુમાર નથી. (મોં નીચું નાખી) કોને કહું ?

હં (વિશ્વાસ કેળવતો) મને કહે.

[સુભદ્ર જયલક્ષ્મીને જોતાં જ ભડકે છે.]

સુ બહેન, તમે ક્યાંથી ?

હં (હસી કાઢી) કેવો ઉલ્લુ સવાલ કરે છે ? મારા સાથે મારી ધર્મપત્ની ન હોય ?

[સુભદ્રના પગમાં ધ્રુજ આવી જાય છે.]

સુ હે...સાચું ?

હં } હા.
જ }

સુ ત્યારે બાઈ બધું જાણે છે.

[હંસલ જયલક્ષ્મી સામે મરકાય છે.]

જ (સુભદ્ર સામું જોતી) હું કહીશ એમા વળશે શું ? તમે કહેશો તો કંઈ ઉદ્ધાર થશે.

[હંસલ સુભદ્ર તરફ ફરી જાય છે.]

સુ બે–ચાર માસથી પનોતી બેઠી છે. (મુંઝવણ વટાવી) આંખે દાઝયા પછી...

હં (જલ્દીથી) કોણ દાઝયું ?

[સુભદ્ર જયલક્ષ્મીનો આશરો માગે છે]

જ બીજું કોઇ નહિ–ભાઇના ધર્મપત્ની.

[સુભદ્ર છૂટકારાનો દમ ખેંચે છે.]

હં મે નહોતું કહ્યું, સુભદ્ર ? બચપણથી જ તોફાન, તોફાન ને તોફાન ! એના છાંટા હજુ રહ્યા લાગે છે ! (જયલક્ષ્મીના હાથની ઘડિયાળમા જોતો) પણ જયલક્ષ્મી, (સહજ થડકી) એ કયા દાઝયા ?–તું એમને કયાંથી ઓળખે ?

જ (હૃદય સમી બદામ ભાતની બંગડી ફેરવતી) ઓળખુ છું. કયા દાઝયા: એ નથી જાણતી.

સુ (હામ ભીડી) પિયરમાં રાંધતી વેળા અકસ્માત નડેલો. સગડી ફૂંકતા હતા ત્યાં એવો નડતડિયો કોલસો ફૂટયો

કે આંખ તદ્દન ન ઓલવાઇ એટલો પ્રભુનો પાડ.

હં (ગાલ ખંજવાળતાં) What a pity!

[જયલક્ષ્મીનું ધૈર્ય કસોટીએ ચડયું છે.]

સુ પૈસામાં ઘસાઈને પાયમાલ થયો છું. અધૂરામા પૂરૂ આજે નોકરીમાંથી રૂખસદ મળી છે! (ખીસામાથી એક કકડતો કાગળ કાઢી, હંસલના હાથમા મૂકી) મેનેજર સાહેબની અવકૃપા ઉતરી છે!

હં (સાહ્યબીનો પવન ભરાતાં) એ હું જોઇશ. ઓફીસમાં મળજો. (કપાળે કરચલી પાડી) ફરવાને વખતે તમે આવો કકળાટ ક્યાથી કાઢ્યો? Nonsense!

[સુભદ્રની અડધી આશા ભાંગી પડે છે.]

હં (છૂપા તિરસ્કારથી) વારૂ; ત્યારે.

[હંસલ, પાછળ ધૂમાડાના ગોટા ફેંકતી મોટર હંકારી જાય છે. જયલક્ષ્મી, દયાદૃષ્ટિથી પાછું મોં વાળી, સુભદ્રને એક વાર જોઇ લે છે.

સુભદ્ર, પગ તળેનો કાગળ ઉચકી, દાઝથી ટૂકડા કરી, જોરથી ઘા કરી, ગણગણતો રસ્તે પડે છે.]

સ્થળ: ઓરડો

સમય: બપોર, મે ૧૫, ૧૯૨૭

[વનવેલી ટ્રંક ઉઘાડીને બેઠી છે પ્રદર્શન જેમ લુગડાં વેરાયાં છે. એક પછી એક કપડાંને એ સમુંનમું ગોઠવે છે.]

વ હંસલ ખેલાડી તો ખરો ! વરસ દહાડામાં તો એની ગામડાની ગમારને એણે શહેરની સુન્દરીમા પલ્ટી નાખી ! મારૂં મગિયું જોઈ એણે એને ચન્દ્રકળા ઓઢાડી ! (ગળા નીચે હાથ ફેરવી) એના ચોખંડા આકાર પાસે મારો વી શેઇપ તુચ્છ લાગે છે. હંસલ કહે છે કે એમા ઇન્ડી-પેન સહેલાઇથી સચવાય છે ! (પડખે પડેલી ઇન્ડીપેન લઈ, વી શેઇપમા ઉપર ભરવતી) એ કેવી તોપ ? (ઇન્ડીપેન લપસીને હેઠળ ઉતરી જતા, ખારે બળી) પણ આ

સાચ એણે ક્યાથી જાણ્યું? (ઉભી થઇ, વિચારતી જતી, કોપથી કમ્પતી) હંસલ, આજ તું પણ મારો ઠાઠ જો!

[ટ્રંકમાંથી બનારસી સાડી તાણી કાઢે છે. ડોકું ધુણાવી તુરત પાછી નાંખે છે. અવળચંડી સાલ્લો ઉચકે છે. હાથ વતી રજકણ દૂર કરવાનો શોખ ભોગવી લે છે.]

વ આ પણ ઓછું પડશે. વળી વગર મફતની ગાળ ખાવી! (એને બહાર મૂકી, એક વધુ કાઢી) આજ બસ આ જ્યોર્જેટ ચડાવું!

[ઉભી થાય છે. ભીંત તરફ ફરી સાડી બાદલી લે છે. પછી લટકાળી ચાલે હતી ત્યાં આવે છે.]

વ (પોતાપર ત્રાસી નજર નોંધતી) આનું નામ તે ઢંક પહેર્યું કહેવાય! (ઉચું જોઇ) બાકી શરીર તો સૌ ઢાકે છે!

[ભીંતે લટકતા આયનામાં કાન ને કપાળ ઢાંકતી વાંકી મજેની પાથી જોઇ આવે છે]

વ (બ્લાઉઝની પ્લેટો માપતી) આ સુદ્ધા એવું લગાવું કે જેમ સાડી આરપાર બ્લાઉઝ ડોકિયા કરે તેમ બોડીસ આરપાર ચામડીની ઝમક ચમકે!

[એક કોરૂં બ્લાઉઝ કાઢી, ઓરડાને ખૂણે પહેરવા જાય છે. જાણે કે બખ્તર સજ્યુ હોય એવા ગર્વના ઝંકારથી એ પગલાં ભરતી આવે છે.]

(પોતાને જોઈ તાજુબ્બી પામતી) વાહ્ રે વનવેલી!

[કલ્પનાના કિલ્લા ચણતી એ ચાલી આવે છે.

આવતાં ટૂંક કર્કશ અવાજ સાથે વસાઇ જાય છે.
વનવેલીને અપશુકન જેવું લાગે છે.
આંખો ચોળતો સુભદ્ર પ્રવેશે છે.]

સુ (અડવડિયાં ખાતો) શેનો ખખડાટ થયો હતો? અડ-વાડિયામાં એક બપોર પણ સુખે સૂવા નહિ દે?

[એક ખુરસીમાં પડતું મૂકે છે.]

વ (આડાઅવળાં કપડાંને એકઠાં કરી, એમ ને એમ ટ્રંકમાં ભરી) જરા ટ્રંક ઠેબે આવી ગઇ!

[ઉંઘ ઉડતાં સુભદ્ર, વનવેલી સામું જુએ છે જુએ છે ને ઠંડોગાર બને છે.]

સુ કોઈ મુજરાની મહેફીલ માટે તૈયારી કરી છે?

વ (કળ વાપરી) જાણતા નથી?–આજ મારો જન્મ દિવસ છે! ભાઇને ત્યાં જઈ આવવાની હોંશ ઉભરાણી એટલે લગાર ઠીક થઇ.

સુ (ખીજાઇ) આ ઠીક થયું કહેવાય છે? (ટાઢા પડી) પોણા ભાગનાં ઉઘાડા લાગો છો!

વ તે...એકલી સાડીથી અમારે ક્યાં ચલાવવાનું હોય છે? નીચે બીજાં વસ્ત્રાભૂષણ હોય છે ને?

[સુભદ્રને જવાબ નથી જડતો. એના ગુસ્સાનો પારો ઉતરતો જાય છે.]

વ (વ્હાલનો ઉભરો આવ્યો હોય એમ) પ્રિયતમ, તમને એક સરસ વાત કહું તો સાંભળો ખરા?

સુ કહીજ નાંખ ને?

વ (ઈન્ડીપેન બતાવતી) આવી પેન તમે જોઇ હશે. (અજવાળા સામે ધરી) આમા શાહી કેટલી છે. કચરો કેટલો છે; એ જાણી શકાય એવી એના કચક-ડાની પારદર્શકતા છે!

સુ ખરૂં.

વ એમ જ અમારા મનના મેલ જાણી જવા હોય તો (હસતી, જ્યોર્જેટ દેખાડતી) આવું કાપડ અપાવવું.

સુ (વનવેલી પાસેથી પેન લઈ) આ તો મારે રાખવા જેવી છે! તારી કને ક્યાંથી?

વ રાખવા જેવી લાગતી હોય તો બજારમા ઘણી મળે છે!

[સુભદ્રની લગામ ખેચાય છે.]

વ (એથી ડરી) તમને ગમતી હોય તો તમે રાખો. મારૂ એ તમારૂં જ છે ને?

[સુભદ્રની કમાન છટક ખટક થાય છે.]

વ એટલે કે તમારૂં એ જ મારૂં કહેવાય ને?

[સુભદ્રની ગરમી નરમ પડે છે.]

સુ તે આ પેદા કયાથી કરી?

વ ક્યાઇથી ધાપ નથી મારી.

સુ (હેતનું ગુસ્સે થઇ) એમ તને કોણ કહે છે?

વ પણ સાચું કહેતાં હું શરમાઉં છું.

સુ કાઇ કારણ?

વ કારણ કે કારણ તમને શરમાવે એવું છે.

સુ (ચટપટી વધતાં) ઘેલી, તું મને દિવાનો કરી મૂકીશ. મારી એવી ખાનાખરાબી કરતાં તને લાજશરમ નથી આવતી?

વ ખાનાખરાબી ન થાય એટલા ખાતર તો કશું કહેતી નથી.

[સુભદ્રમાં થનગનાટી જન્મે છે.]

સુ તકદીરમાં જે લખાયુ હોય તે ભલે થાય.

વ એટલો ત્યાગ હોય તો સાંભળો. મારા જયલક્ષ્મી બ્હેન-તે દિવસ આવ્યા હતાં ને?—બીજી ટપાલમા એમની ભેટ આવી છે. તે આ. એ એમનો ધર્મ ન ભૂલ્યાં!

[સુભદ્ર ઝંખવાય છે.]

વ (કટાક્ષ ફેરવી તોળવા) સામેથી મારે મારો ધર્મ પણ બજાવવો પડશે. સાથેના પત્રમા હતું ખરૂં કે બેબી મઝામા છે.

સુ (ઇંતેજારીપૂર્વક) તુ શું કરીશ?

વ નક્કી નથી.

સુ કંઇક એવું કરજે કે જે સૌથી જૂદું પડે. મને મોડી ખબર પડેલી કે એઓ અમારા સાહેબના ઘરના છે.

વ (મો મચકાવી) તે તમારા સાહેબને ને મારે શું?

સુ હું એટલા માટે કહું છું કે શું વસ્તુ મોકલવી; એનો તને ખ્યાલ આવે. પૈસેટકે પાવરધા છે. મોઘવારીમા માનતા નહિં હોય.

વ તમે કહો એ આપી આવું.

(શંકા જાગતાં) તું ત્યાં ગઇ છું ખરી?
(સાવચેત બની) ના રે ના. હું તો સમજી કે તમારો આગ્રહ હશે. (છણકાથી) નીકર કોણ મારી ભૂખ જવા નવરી છે?
(ભોંઠાં પડતાં) હું તો પૂછું છું.
ને હું કહું છું.

[બાજી જરા ચકડોળે ચડે છે.]

(ખુરસીના હાથાપર મુક્કી મારતો) વનવેલી, પેલો રૂમાલ તે ક્યા મૂક્યો?
(તીણી નજર તાણી) કયો વળી ટુવાલ?
જે સાટે મારે ને તારે તમાશો કરવો પડ્યો હતો. (વ્યંગમા આંખો ઉછાળતો) પેલો બતકવાળો—બગલાવાળો!
(યાદ કરવાના પરિશ્રમ પછી) બતક અને હંસને તમે એક ગણો એ તમારી તમારી વિશ્વવ્યાપી ઉદારતા છે!
હંસ તો હંસ. (જોરથી મુક્કી અફાળી) પૂછું એનો ઉત્તર આપો ને?
હુ એ મારે પિયર મૂકી આવી
(પ્રકોપથી) હજુ છેતરપીંડી?
એટલે?
(વનવેલીને આગળીથી ડરાવતો) મે એને પારકે ઠેકાણે દીઠો છે.
હશે. શહેરમા એવો રૂમાલ એક નથી. નમૂના માટે મ

જયલક્ષ્મીનો માંગ્યો હતો.

સુ (તાબડતોબ) અને તે એને ત્યાં પધાર્યા વિના કેમ?

વ (પ્રતિધ્વનિ જેમ) અમારા વ્યવહાર તમે શું જાણો?

સુ (લહેકાથી) જણાવવા કૃપા કરો!

વ ચન્દા નામે મારે એક બહેનપણી છે.

સુ બોલો; પછી?

વ જયલક્ષ્મી નામે એને એક બહેનપણી છે.

સુ (જમીનને લાત મારી) સબુર. આટલા પ્રપંચ પછી હજુ તરકટનાં વલખાં મારે છે? (વનવેલીને મુઠ્ઠી બતાવતો) કમજાત!

વ (આંગળાંના અંકોડા ગુંથતી) ખાનદાન!

સુ (આંખમા જ્વાળા જગવતો) બેવફા ઓરત!

વ (યાહોમ કરી) ભરથાર! સામ્મું વિશેષણ નથી વળગાડતી એટલી મને સતિ સમજજો..

[સુભદ્ર વનવેલીનું કાંડું પકડે છે.]

વ (તણખા વેરતી) બાવડામાં હોય એટલું બળ બતાવી દેજો. કમતાકાતના પ્રયોગો તો ચાર દિવાલો વચાળે જ થાય!

[સુભદ્રના હાથમાંથી વનવેલીનું કાંડું સરી પડે છે.]

સુ (વનવેલીને ધક્કો મારી) ચાલી જા. અદીઠ થા.

વ (હિસાબ માગતી) જઇને ક્યાં જાઉં?

સુ આવી એ માર્ગે પાછી જા.

જરૂર જાત. માબાપની માયાળુ ગોદનો મહિમા અનુપમ છે.
(કેડ સુધી મરડાઇ) એટલે જ આજ્ઞા આપું છું કે રવાના થાઓ!

(શ્વાસ ખાઇ) થાત. (મનમા) કિસ્મત કેવું કુટિલ છે?
(સહજ ઓશિયાળી પડતી, સુભદ્રને) એમની હયાતીમા ત્યા રહેતી ત્યારે અહિં આણવા તમે ત્રાગાં કરતા' હવે ભાઇભાભીનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું......

(ગર્જી ઉઠી) મારે એનું શું? સર્વનું સત્યાનાશ કા નથી જતું? દુનિયામાં પાપના પોટલા આયાત થતા અટકે!

(મોતની તૈયારીથી) ચૂપ!

[આ ભેગી સુભદ્ર વનવેલીને થપ્પડ ચોડી કાઢે છે]

(થપ્પડવાળા ગાલને હથેલીમાં ઢાકતી) વાહ્ તાલીમબાજ!
(વનવેલીનો ખભો પકડી, બારણા તરફ ખેંચી જતો) માર્ગ મોકળો છે'

(ખભો છટકાવી, પાછી વળી) સુભદ્ર, મરદ છો?

[વનવેલીના બીજા ગાલે સુભદ્ર બીજી થપ્પડ ખેંચે છે.]

હા...શ' મરદાનગીના સાક્ષાત અવતાર છો ને શું? સ્વામી, મરદ રહેશો ખરા?

[સુભદ્ર શુદ્ધબુદ્ધ ગુમાવી બેસે છે]

(બારણા ભણી પગલા માપતી) જવાય ત્યા જાઉ છું.

પુરૂષ હો, પુરૂષત્વ હોય તો અડગ રહેજો. બાયલા ન બનશો. મારાં વાસણકુસણ, લુગડાંલત્તાં, દરદાગીનો ચરણે ધર્યાં માનજો. ઈન્ડીપેનને અંતિમ ભેટ ગણી પૂજજો.

[સુભદ્ર ઇન્ડીપેનને બારી વાટે અળગી કરે છે.]

વ (ઉંબરા વચ્ચેથી પ્રણામ કરતી) રજા લઉ છું.

[વનવેલી ચાલી નીકળે છે.]

સુભદ્ર મૂર્તિ માફક સ્તબ્ધ બને છે.]

સ્થળ: આંગણું

સમય: સાંજ, મે ૧૫, ૧૯૨૭

[નાનકડા ચોગાનમાં ૯૦ ડીગ્રીએ બે ભાલીશાન ખુરસીઓ ગોઠવેલી છે. એથી પડતા કાટખૂણામા ઉંચું નકશીદાર ટેબલ છે. ધૂળ ઝાપટતો ગોપાલ એકબે છાપાં ને બેચાર પુસ્તક લાવી એનાપર મૂકે છે

થોડે દૂરના ફૂવારામાંથી ફૂટતાં જલ કોઇ અનન્ત ફૂદડી ફરતાં હોય એવો આભાસ કરાવે છે. આજુબાજુના ફૂલછોડની રમ્ય સુરભિથી પ્રભુતાના અંશ પથરાયા હોય છે.

હાથમાં હાથ મિલાવી હંસલ ને જયલક્ષ્મી બંગલાનાં પગથિયાં વટાવી અહિં આવે છે. ખસખસી ફ્લેનલનું પાટલુન, આસ્માની કાશ્મીરી કોટ-જાકીટ ને લવન્ડર સળીચોકડી સાફામાં સજ્જ

એવા હંસલ: સોનેરી તારની તાસમાં ઓળખાય નહિં એવી જયલક્ષ્મી: તાજેતરમાં પરણીઉઠલ્યાં દંપતિ સમોવડ, અદેખાઇ ઉત્પન્ન કરાવે એવાં શોભે છે.]

હં ગોપાલ, લક્ષ્મણને કહે કે મેક્‌વેલ તૈયાર રાખે.

[ગોપાલ જાય છે. બંને આરામથી બેસે છે.]

હં (જાકીટમાંથી ઘડિયાળ કાઢી, જોતો) જય, કેટલા વાગ્યા ?

જ (પોતાના કાંડાપર નજર નાખી) ૭–સવા ૭નો સુમાર થવા આવ્યો છે.

હં ત્યારે તો ૭ ને સાતની વચ્ચે એમ જ કહેને ? પાચ લાખ કલાકની જીંદગાનીમાં પંદર મીનીટ તે શા લેખામા ?

[જયલક્ષ્મી ગુસપુસ મલકે છે.]

હં લક્ષ્મી, સાઠ મીનીટો ભેગી મળે ત્યારે એક કલાક ઘડાય.

જ (અદબ વાળી, ઠાવકું મોં રાખી) જેમ સાઠ સેકન્ડો એકઠી કરો એટલે એમાથી મીનીટ પાકે છે !

[હંસલ આ અણધાર્યાં નર્મથી આફ્રીન થાય છે.]

હં કમાલ ! (પોતાની ઘડિયાળ સામે ફરીથી જોઇને) હું અદલોઅદલ વખત પૂછતો હતો.

જ (પોતાની ઘડિયાળમાં આંખો પરોવી) ૭ ઉપર દસ.

હં મારે માત્ર પાચ થઇ છે !

જ (મર્મવેધી કપટથી) એમાં હુ શું કરૂં ?

હં (જેમ આવે એમ) તારી દુનિયા પાંચ મીનીટ જલ્દી જતી લાગે છે !

(લાડકી થતી) અથવા તો આપની પાછળ પડી હશે ?
(કાંટો ફેરવતો) તું કહે એ મારે કબુલમંજૂર.

[કંઇ અનોખી બલિહારીમાં હંસલ પગ હલાવવા મંડે છે.]

(પોતે હસતો) કંઈ બહુ હાસ્ય છલકાય છે !
(ફટકી ગયું હોય એમ ખૂબ હસી લઇ) કેમ ન ઉભરાય ? આજે તમે સાફો બાંધ્યો એ જોઇ મને એમ થયા કરે છે કે જાણે તમે સાહેબ મટીને શેઠ બની ગયા છો ! વિલાયતીને બદલે દેશી લાગો છો !
વાહ્ રે વાહ્ ! હમણાંકી તું બહુ મન ભાવતા બોલ બોલે છે !

(મોએ તોબરો ચડાવી) સાચું પૂછતા હો તો, મને તો, સાહેબના ટોપલા કેવળ અળખામણા લાગે છે !
(અંતરની બદમાશીને બહારની નિર્દોષતાથી ઢાંકતો) અને તું પણ (ભાર સાથે ગણાવતો જતો) એ પાઇપીંગ, ને એ જયોર્જેટ અને એ પથ્થરધૂળમા જે આછકલી મડમની યાદી આપતી તે આજ આ તાસમા પક્કી ગુજરાતણ સમી સોહે છે !

[જયલક્ષ્મી ખમી ખાય છે.]

(ટેબલપરથી બે પુસ્તક ઉચકી, એક ખોળામા રાખી બીજાના પાદડાં ફેરવતો) ટાયલા જવા દઇએ.

[હંસલ ખોળામાંનું પુસ્તક જયલક્ષ્મીને સોંપે છે]

હું પાનું એક સો ને ચોત્રીસ.

[જયલક્ષ્મી એ પાનું ઉઘાડે છે.]

હું વાંચો.

જ (બાધા જેમ વાચતી) કડક બ્રહ્મચર્ય એ સર્વસુલભ વ્રત નથી. એટલે એની આવશ્યકતા અનિર્વાય નથી. એક રીતે આ તપ જુજવા વિરલ આત્માના મોક્ષ અર્થે છે; અને પતિ જો એક પત્નીવ્રત આચરે ને પત્ની એક એકપતિવ્રત પાળે તો એ પતિપત્નીના પરસ્પરના ભોગ-વિલાસમા પણ બ્રહ્મચારીઓનો યોગવિહાર છૂપાએલો માલુમ પડશે.

હું (પુસ્તકના રંગઢંગ પાખંડાઇથી નિહાળતો) આ ભક્તિ રસના ભજનકિર્તન ક્યાથી નીકળ્યાં ? જયલક્ષ્મી, કોઈ સાધુસન્ત આવી ચડે એને આપી દેજે.

જ (પુસ્તક સંકેલતી) એ વિચિત્રને ?–કે જે વાતની તમને સુગ ચડી એમાંથી મને સુગંધ જડી !

હું (બન્ને નકલને બેદરકારીથી ટેબલપર મૂકતો) તે શું કહ્યું, ડિયર ?

જ તમને જે વાત ન ગમી, એ મને તદ્દન ખરી લાગી '

હું (કરામતથી) ખોટી કહી કોણે ?–પણ જગતમાં છે એટલા સત્યોને આપણાથી ઓછું વળગાય એમ છે ? એમાથી ખપજોગો સાર તારવવો એ ઠીક છે.

[જયલક્ષ્મીને શાન્તિ વળે છે.]

હં (પાટલુનના ખીસ્સામા હાથ નાંખી, ઉભો થતો) પ્રિય, આજ તદ્દન નવતર ભણતર શીખવું તો ?

જ તો નવી જ હોંશે હું ગોખી પાડું.

[કશું કહ્યા વગર હંસલ બંગલામાં જાય છે. જયલક્ષ્મી પેલું પુસ્તક વાંચવા લાગે છે.]

હં (ઉછળતા પગલે આવતો) એ શીખામણશતકને મરવા દે.

[હંસલ જયલક્ષ્મી પાસેથી પુસ્તક ઝુંટવી લે છે ને ધૂળપર પડવા દે છે.]

હં (જયલક્ષ્મીને સોંપતો) આ તારો પહેલ્લો પત્ર. પત્ર આવો હોય ?

જ (પત્રને બન્ને બાજુ ફેરવી) ત્યારે કેવો હોય ?

હં એ જ તને આજ સમજાવવા ધારૂં છું.

જ ભલાં મારાં ભાગ્ય ! દૂધથી ઉજળું શું ?

હં (ખુરસીમાં બેસી, હાથાપર પોતાનું વજન ઢાળતો) પત્ર એ આત્માનો આવિર્ભાવ છે.

જ આવિર્ભાવ એટલે ?

હં સ્વયંસ્ફૂરિત પ્રેરણા.

[જયલક્ષ્મીને 'સ્વયંસ્ફૂરિત'નો અર્થ પૂછવાનું મન્ થાય છે. પણ હામ નથી હોતી.]

હં એમા એક સખૂન એવો ન હોવો જોઇએ કે જેથી વાતાવરણ કૃત્રિમ બનતું હોય.

જ (મનપરથી કાબુ જતાં, ટોળથી) અને સખૂન એટલે ?

હં (ચપટીમા પ્રકાશ પીસતો હોય તેમ) સખૂન એટલે

શબ્દ. (જરા રતાશ આવતાં) કહે તો શબ્દકોષ લાવી દઉં ! પછી તારે પછીનો પણ અર્થ નહિ પૂછવો પડે !

જ (મનાવવાની મહેનત કરતી) આવડતું હોય તો હું પજવું ખરી ? (આનંદ આપવાની લાલચે) તમે એકદમ લાલઘૂમ થાઓ છો ત્યારે બહુ બીવાય છે. મે ક્યાંક વાંચ્યું હતું કે શાન્ત ચિત્તે શિક્ષણ આપે એ જ આદર્શ શિક્ષક : બાકીના બધા પંતુજી.

હં (રાતાંચોળ થઈ) એટલી વારમાં ભૂલી ગઈ ? શિક્ષક ને શિક્ષણ નામના મારા નિબંધનું એ સારરૂપ તત્ત્વદોહન છે.

[જયલક્ષ્મીના દિલમાં અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે: પણ કેમે કરી એ એક સરખો ઉચ્ચારતી નથી.]

હં આડી કુથલીમાં સીધો મુદ્દો ભૂલાઈ ગયો ! (ચશ્મા કાઢી, સાફસૂફ કરતો) બાપુ, તારે કોઇ કાળે મને વ્હાલા ન લખવું.

[વિખવાદના ડરે, ગમતું નગમતુ બધું સાભળવાનો જયલક્ષ્મી સંકલ્પ કરે છે.]

હં કબુલ કે સૌથી વધુ વ્હાલ તું મારાપર વરસાવતી હઇશ: પણ એ કહેવાય તો એની કિંમત કશી નથી. ચાર આખ મળી કે વ્હાલાવ્હાલીના સંબોધન શરૂ થતાં હોય એ મારા માન્યામા નથી આવતું.

[જયલક્ષ્મીની ચુપકીદી હંસલના ધ્યાનમાં ઉતરે છે. વિસ્મય બતાવ્યા કરતાં, આક્ષેપ કરવા ઘટાડવાનું એ નક્કી કરે છે.]

હં જયલક્ષ્મી, પત્ર કેવો હોય એમ તે પૂછ્યું હતું, કાં ?
જ (હળવેથી) હા.

[બેત્રણ નોટપેપર ભરેલું એક કવર કાઢે છે.]

હં (ખુરસીમાં લાંબા થઇ) સાંભળ. (મનમાં થોડું થડકાઇ) પ્યારા દોસ્ત !

[જયલક્ષ્મીના અંતરમાં દ્વેષનો દાવાનળ પ્રગટે છે પણ ટેકને વળગી રહે છે. હંસલ એટલું સમજી શકે છે. ગમે તે ભોગે પત્ર પૂરો સંભળાવવાની એનામાં ખૂની ઝનૂન આવી ભરાય છે.]

હં દસકા પહેલા હું બાળા હતી. શેરીને શાન્ત ખૂણે સૌ સહિયરો રમાય એટલી રમત રમતા, લાગ સાંપડતા વરવહુના ખેલ પણ પૂર દાઠથી ભજવી લેતાં.

એમાં એક દિવસ કૌતુક થયું. એક નવું જ પાત્ર અમારી સામે આવી ઉભું રહ્યું. અમને–સાચું પૂછો તો-મને એકને જ એની એટલી બધી દયા આવી કે તેનું નામ–ઠામ–ગામ–કામ પણ પૂછ્યા વિના એને અમારી રમતમા રમતો કરી દીધો. એ પળે એની આખમાં જે હર્ષ ઉભરાયો તે અનિર્વાચ્ય હતો.

જ્યારે જ્યારે કોઈ આવું આવી ચડતું ત્યારે અમારા મંડળને એક જ રમત સુઝતી–રાજારાણીની. કોઈ સહિયર રાજા થાય ત્યાર કરતા આવે પ્રસંગે, જે રાણીપદું ભોગવે તેને, ખૂબ જ લહેર પડતીઃ અને પરીણામે સહિયરોમાં પારાવાર ચડસાચડસી થતી.

કેટલાય કાળથી હું કોઈની રાણી થઈ નહોતી એટલે આજ તો હું જ રાણી બની બેઠી અને બાકીનીને પ્રધાન, સીપાઈ, હવાલદારના હોદ્દા વહેંચી માર્યા. પેલો ભિખારી તો રાજ્ય કરવા જ આવ્યો હતો ને ?

રાજ્યની ઉપજ વિષે અમે ગંભીર મસલત કરતાં હઈશું ત્યારે સામેથી કોઈ જબરૂં લશ્કર આવી ચડ્યું. તેમનું ખડખડાટ હસવું તોપના ગડગડાટ જેટલું ભયંકર હતું. સીપાઈ સંતાઈ ગયો, પ્રધાન દોડી ગયો, હવાલદાર બેભાન બન્યો ને રાજા શત્રુને શરણે જઈ હળીમળી ગયો. અકબર સામે પ્રતાપ જેવી હું એકલી ટકીલી રહી !

એ રાતે મને સમાચાર મળ્યા. પેલો અજાણ્યો તો એ જ સવારે પરદેશથી આવ્યો હતોઃ ને જે લશ્કરે અમારી કચેરીને બરખાસ્ત કરાવી હતી તે તેના સગા-સંબંધીનું તેની શોધમા નીકળેલું સરઘસ હતું. પણ પેલા ગડગડાટનું કારણ અદ્દભુત નીકળ્યું. એ તવંગરની હું ક્યારેક મિલ્કત થનાર હતી.

જીવનનાં જળ એમ વહ્યા કરવાનાં. અમારી કુદરતની પિછાન જેમ જ આપણી અંતરની ઓળખાણ સામે સૌ ઈર્ષ્યાનું અટ્ટહાસ્ય જ ફેંકવાના.

[લોહીતરશ છીપાવતો હસલ, કાગળ આરપાર બને તો કંઈક ઉકેલવાની માથાફોડ કરતો જણાય છે. દાંત નીચે ચવાતા હોઠમાંથી ઝેરી ખુન્નસ હારચ-વાટે સરતું હોય છે.]

(બરફની ગરમીઠંડીથી) પત્ર આએહૂબ છે! કોનો છે?
(હોશથી) કોનો શું ?–મારો પોત્તાનો.
લખનાર કોણ છે ?
એમ રોકડું પૂછતાં નહોતું આવડતું તે છળ વાપરવા ગઈ ?

[જયલક્ષ્મીના ચહેરાપર શાહી ઢળે છે.]

(મનમા) રોતલ ! (પત્ર આપી, પ્રકાશ) તું તારી આંખે ઉકેલ કે કંકોત્રી કોની છે ?
(આખા પત્રમા આંખોને મુસાફરી કરાવી, સહી વાચતી) લિઃ કયા નથી ઓળખતા ? (મનમા) હત્ત તારી ! (પ્રકાશ) લ્યો.

[હંસલ પત્ર લે છે. ને ઉત્સાહથી ઘડ વાળ્યા પછી, હૃદયપરના ખીસ્સામાં નાંખી, બહારથી દાબ્યા કરે છે.

જયલક્ષ્મી રૂંવે રૂંવે બળી મરે છે]

(સોગટી મારતો) જાણ્યુ ?
(વદન સંતાડતી) જાણ્યું.
કશી ખોડખાપણ જડી ?
હાઃ મારામાથી.
(નિર્દય આશ્ચર્યથી) તારામાથી ? ઓહ્ હો! શી જડી ?
(ઉભરો રોકી) તમારી તહેનાતમા આવા પત્ર ને આવા પત્રનાં લખનારા હાજર હોય પછી હુ કે મારો કાગળ શી વિસાતમા છીએ ?

[હંસલના મગજમાં અણનમ પવન ફૂંકાય છે.]

હું (ઘડિયાળ જોઇ. એકદમ ઉભાં થઇ તત્પરતા બતાવતો) ચાલ; જઇ આવીએ.

જ હું ન આવું તો?

હું (મનમાં) જાણે જગતનો વિકાસ થંભી જશે! (પ્રકાશ) કેટલી હદબહારની ઇર્ષ્યા? જેનું જીવન છિન્નભિન્ન કરી મૂક્યું એનો જન્મદિ પણ સુધારી શકતી નથી!

[જયલક્ષ્મી પોતાના મૌનભંગ માટે પસ્તાય છે.]

હું (ધાંધલ કરતો) બોલ; આવ છ કે?

[અંદર પારણામાંથી કિરીટનું રડવું સંભળાય છે.]

જ (સફાળી ઉભી થતી) જાગ્યો! (ધીરેકથી) ક્યારનો સૂતો હતો!

[જયલક્ષ્મી અંદર જવા જાય છે.]

હું નવાઇનો જાગ્યો હશે!

જ (બીતી, આગળ ડગલું ભરતી) ભૂખ્યો થયો હશે.

હું (જતો રહેતો) ઓકે એટલું હાસજે!

જ (સ્થિર થઈ હાથ લંબાવતી) ક્યારે–ક્યારે આવશો?

હું (ક્રૂર તુમાખીથી) અવાશે ત્યારે.

[હંસલ જાય છે. જયલક્ષ્મી, મોટર કમ્પાઉન્ડ બહાર નીકળે ત્યાં લગી રજ જેટલું હલતી નથી પછી તુરતોતરત અંદર દોડે છે.]

સ્થળઃ અગાસી

સમય: રાત, મે ૧૫, ૧૯૨૭

[ચૌદશની સંગેમરમર ચાંદની અજબ ખીલી છે દુનિયા મનાય છે એટલી મતલબી નથી થઇ એનો જાણે કે આ પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે.

સાફાને બગલમાં સમાવી હંસલ પગથારપર બેઠો બેઠો ઉંચે આકાશના તારલાનાં વધુઓછાં તેજ મનમાં સરખાવતો જણાય છે. બહુ વારે કલ્પનાભયથી કંપતો જતો, એ નકીટ અંદર છૂપાવેલી તાજી પિસ્તોલ બહાર કાઢે છેઃ ને ફાટી આંખે એના ચળકાટથી અંજાય છે.]

હં પૈસા એ જ જીવનનું સુખસાધન ને લક્ષ્યબિન્દુ હોત તો અમને આવડત એટલું અમે છેકી જાત. (ઉંડા વિચારને અંતે) પણ નથી.

[ઉભો થાય છે. થોડું ફરે છે. સાફાને ખૂણામાં ફેંકે છે. કોટ-જાકીટ ઉતારી, બીજી દિશામાં ઉશેટે છે.]

હું (વીખરાએલા વાળને વધુ વીખેરતો) અર્થહીન જીવન કરતાં મનોહર મૃત્યુ શું ખોટું? વન ન મળી! જયમાં મળવા જેવું શું છે?

[ઘુંટણભર બેસી પિસ્તોલ કપાળ વચ્ચે ગોઠવે છે.]

હું આ પણ સમાધિનું સુધરેલું સ્વરૂપ છે! (ઘોડાપર અંગુઠો ગોઠવી) પળ-એ પળ-ને ઈન્સાફ!

[કોયલ ટહુકે છે.] (

હું (એ દિશામાં) ફિટકાર!

[કોયલને ઉડી જતી જૂએ છે.]

હું (પિસ્તોલ પગપર રાખી, ચન્દ્રને પૂછતો) વાક બુદ્ધિનો કે હૃદયનો ?

[પિસ્તોલને હૃદય સામે તાકે છે.]

હું કરૂણ જીવન ને કરૂણ મૃત્યુ!

[શિકારી કોટ, રૂંછડાં ટોપી ને ચપોચપ બ્રીચીસમાં એક જુવાન અમલદાર આવી ચડે છે. એક તરાપ સાથે પિસ્તોલ કબજે કરે છે.]

હું (મનમા) કઠણાઇ! (પ્રકાશ) નાપાક! પરાયા ઘરમા ઘુસી આવવાનું તને કઇ સરકારે શીખવ્યું ?

અ (હંસલ સામું જોવાની પરવા ન કરી.) મારી મુન્સફી!

[હંસલમાં હૃદયકમ્પ થાય છે.]

અ મને નાદાન કહેનાર તું કેવો છું; એ માપવાનાં પક્ષાં તારા પાસ છે ખરાં ?

હં (નિરાધાર ઉદ્ધતાઇથી) કહે; કેવો છું ?

અ હરામીનો હરામખોર !

હં ગમે તેવો પણ એ હું છું ને ?

[અમલદાર આડુંઅવળું જૂએ છે.]

અ કલાના બાજ ! આમ જ તે તારી અક્ષરજાળમાં અનેક જીવોને ચગદી નાખ્યા છે !

હં એ જાણવાની ફૂરસદ ને અક્કલ તારી અમલદારીમાં ક્યાંથી આવી ?

અ તારી આખે ચશ્મા એમાં દુનિયાને આધળી માને છે ?

[હંસલ અંતરમાં ભડભડ બળે છે. હૃદયને જોવાની ઉર્મિ થતાં એ ટ્રીકોલીન ખમીસ ને મલમલ પહેરણના ચીરાડા કરી, ત્યાં આંખ ઠારે છે. ગાલ ને ગળા વાટે થઇ ઉતરી આવતી અશ્રુધારની બે ત્રણ નીકો હૃદયપરથી સરી જાય છે.]

હં (સ્વગત જેમ) પસ્તાવાના આસુ પાપનું નરક ધોતાં હશે!

[અમલદારની આંખો કમકમે છે.]

અ (ખભે હાથ મૂકી) થાકી ગયો ? પ્રભુની–પ્રભુ હશે તો–સખ્તમા સખ્ત સજા તારે માટે સરજાઈ ચૂકી છે ! ત્યારે બાકી શું કામ રાખે છે ?

[હંસલ પ્રેમ ને પ્રશંસાથી અમલદારને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરે છે.]

અ (હોઠ નીચે આગળી ધરી) ચન્દ્ર એના કલંકથી ઉજ્જ્વલ છે !

[હંસલ શોધમાં ગુલતાન છે.]

અ (આંગળી આઘી કરી) એમ આ હોઠ એના તલથી અલૌકિક છે !

હં (પ્રયત્ન પડતો મૂકી, આંખોને પાસોપાસ લાવી, અધર-અધરનું અદ્ધર ચુંબન ભરી) તું–તું–

[વનવેલી કપાળઢાંકતી ટોપીને બાજુમાં મૂકે છે]

વ હા, હું–હું–હું જ !

[હંસલ ઉપાધિનું ભાન ભૂલી જાય છે.]

હં (મર્યાદિત અંતર રાખતો) તું હતી ક્યાં ? પિયર નહોતી ! સાસરે તાળું હતું !

વ (સાવધાન થતી) ધીરજ ધર.

[વનવેલીનો સાદ બેસી જાય છે.]

હં તારા કંઠની મીઠાશ ક્યાં ગઈ ?

વ બધું કહીશ.–આજ તો વરસ જેવડી વીતી છે !

[હંસલ સંયમ કેળવે છે.]

વ (ટોપી સાથ રમતી) પત્ર ને પેન મળ્યાં ત્યારે મન ઉછાળા મારતુ હતું. એમાંથી તરંગ ઉઠયા. પછી અમારે યુદ્ધ થયું.

હં હે ?–શું ?–ફરી કહે તો ?

વ ફરી કોઇ વાર ફરીથી કહીશ.

[હંસલ એટલું મનને મનાવી લે છે.]

વ પછી હું આખરી સલામ ભરી નીકળી પડી. ચન્દ્રાને

મળી. રાત લગી રહી. પહેલાં એ આપણું જાણતી હતી, તે મે જાણ્યું. પછી જે નહોતી જાણતી, એ પરૂ જણાવ્યું.

હં (વિસ્મય વીનતાં) ભૂલ કરી.

ચ ભલે કરી. ઉપાય નહોતો. આ પોશાક એનો છે. ગરીબડીની જે વલે થાય એ ખરી !

[હંસલને આ આત્મભોગ અનૂપ લાગે છે. જોઈતા શબ્દ ન લાધતાં એ મૌન સેવે છે.]

ચ હંસલ, આટલા પ્રસ્તાવ પછી મારે આપની મર્દાનગી માપવાની છે. અનેક વેળા તમે ઉચ્ચાર્યું છે કે કોટિ ઉપાયે પણ આપણાથી સાથે જીવાય તો સારૂં. સૌને ઠોકર ચડાવી હું તમારે આશરે આવી છું. આદરસત્કાર કેવોક કરશો ?

[હંસલની સાન ઉઘડે છે.]

ચ જીવસટોસટની બાજી વખતે તત્વજ્ઞાનના વમળમા ગુંચવાયા કે શું ? (બખાળા કાઢતી) કે કવિતાની કલ્પના સ્ફુરવા માડી છે ?

હં (જીદ જેમ) જયલક્ષ્મીનું શું ?

ચ (ક્રોધાવેશમા) અગાઉ એ વિષે સ્વપ્નું સરખું નહોતું આવ્યું ?

[હંસલને પોતાનું કમજોર સાલે છે.]

ચ વળી સુભદ્ર કરતા જયની હાલત વધુ દયાજનક કદી નહિ થાય !

[હંસલની રગરગમાં પ્રબળ ઉશ્કેરાટ પ્રસરે છે]

હં કબુલ છે ! જીવનની ભાવિ સફર તારી હૈયાહોડીમાં તરીશ.

વ ને જયલક્ષ્મીનું શું ?

[હંસલ ગોથું ખાય છે.]

વ તમે મને એમ પૂછો ત્યારે એ સ્વાર્થ કહેવાય: હું તમને પૃછું ત્યારે એ સમભાવ કહેવાય.

[હંસલ પ્રશ્નની યથાર્થતા મનમાં સ્વીકારે છે. પણ ઉત્તર અગમ્ય રહે છે.]

વ હંસલ, તમારામા પેસેલી થોડીક ગેરસમજ દૂર કરૂં તો મને દરગુજર કરશો. આપણો સ્નેહસંબંધ વાસનાના કોઈ કીડા માફક નથી જન્મ્યો–કે નથી ઉછર્યો.

હં. સાચું કહ્યું.

વ એટલે પતિ તરિકેના તમારા સઘળા હક્ક જયલક્ષ્મી ખાતે સાચવી રાખી, તમે મારા મિત્ર થઈ શકશો.

[હંસલના હૈયામાં ભરતી આવે છે.]

હં. દિલમા દફનાવેલી એક માન્યતા ખોદી કાઢું છું તો ધ્યાન દઈ સાભળો. નિઃશંક ચોક્સાઈથી હું માનું છું–કારણ જાણનારો જાણે–કે જયલક્ષ્મી મારી શારીરિક સ્ત્રી છે ને વનવેલી મારી માનસિક મિત્ર છે !

વ હંઅ; આસ્તે !

[જરા અજુગતાં વેણ નીકળ્યાની શંકા જાગતાં, સ્વાસ્થ્ય પામવાના હેતુસર હંસલ મનમાં ગાયત્રી-મંત્ર ભણી જાય છે.]

વ (રંગ રેડતી) હંસલ, જગણત્રીસી ફરદી ખાશે તો ?

હં (વધુ પડતો અસ્વસ્થ થઇ) સ્થળ ને સમયથી સુરક્ષિત

રહીશું તો કોણ વાળ-વાંકો કરે એમ છે ?

[વનવેલી રાહત પામે છે.]

હં દિલદરિયાવ વન, આ સમજવા જેવું છે. પાપ આચરવામાં નથીઃ પકડવામાં છે. ચોર ચોરીમા ફાવે ત્યારે મજા મ્હાણે છેઃ (મુઠ્ઠી ભીડતો) પકડાય તો જ સજા ચાખે છે !

[વનવેલીનું મન ચળે છે.]

વ (હંસલની હથેલીમાં તાળીઓ ટીપતી) અને આપણા છાનગપતિયાં છાનાં જ રહેશે ?

હં (છાતી પહોળી કરી) એ ખટપટ મને સોંપ. પૈસા શું નહિ કરે ?

[વનવેલી વશીકરણમાં સપડાતી જાય છે.]

વ (હંસલના છૂટા પણ લીસા વાળમા આંગળાં પરોવતી) બીજું બધું તો ઠીક બાકી નશીબના બળિયા લાગો છો !

હં પ્રારબ્ધ વિના આપની પધરામણી થઇ હશે !

વ (ન સાભળ્યું કરી, વાળ ઉંચા રાખતી) અહિં એટલા ઝીણા ને આછા વાળ છે કે ભવિષ્યમાં તાલ પડવા સંભવ છે !

હં (વનવેલીના ગાલે ફુંકથી પવન નાખ્યા પછી) તમે ક્યારની પાડી નાખી છે ! બાકી ક્યા...

[વનવેલી જોરથી હંસલના પ્રફુલ્લ ગાલ દાબી એને બોલતો બંધ કરે છે.]

હં (તરછોડી) માત્ર મો શું કામ ? (વનવેલીના ખોળામા માથું નમાવી, ઉચકતો) સારૂં શીર તમારા ચરણશરણ—

છે. એને પંપાળવું કે પછાડવું; એ તમારી મનમોજ છે.

વ સ્નેહલ હંસલ, મારી મોજ તો એને હેતલાડથી જીંદગીભર પંપાળવાની છે.

હં (ચમત્કાર અનુભવતો હોય એમ) શું સાચેસાચ ?

[પરસ્પર મુંગા કોલની લે-દે થાય છે.
પપૈયો પિયુ પુકારે છે.]

વ જોયું ? આમાં સચરાચરના આશીર્વાદ છે.

[રાવણહથ્થાની ધૂન મચાવતો કોઇ મસ્ત ફકીર નીચે બુલંદ અવાજે ગાતો નીકળે છે.]

હં સાભળ. મારો સિતાર મને વાગ્યો લાગે છે !

[એકમેકને આશરે બન્ને બેસે છે.]

ફ઼ કયાં ઢુંઢે તું ખુદાઈ ?
મુસાફીર !
કયા ઢૂંઢે તું ખુદાઇ ?

અટપટિયો સંસાર બધો આ,
પંથ વિકટ છે ભાઇ;
રાત અંધારી ઘોર જામી જ્યા
ના સુઝવાનું કાંઇ : મુસાફીર !

માયા, મોહ, અસૂયા, ઇર્ષ્યા
જગની જૂઠી સગાઈ;
ભક્તિતણી તુ ડકની ઓઢી,
હરિ વિણ છોડ પરાઈ મુસાફીર !

જીવનભર તુજ આતમ ઉપર
        સ્વારથ નીંદ છવાઈ;
જાગ, થયું પરભાત અનુપમ,
        પૂર્વ બજે શરણાઈઃ મુસાફીર '

ક્યા ઢૂંઢે તું ખુદાઈ ?
        મુસાફીર !
        ક્યા ઢૂંઢે તું ખુદાઈ ?

[ગાન ધીરૂં થતું બંધ પડે છે.

હંસલના મનમાં એના અર્થથી ઉથલપાથલ થવા લાગે છે.

વનવેલી હૃદયમાં આલાપથી મુગ્ધ બની હોય છે.]

વ   વાહ્ વાહ્ ! ઉસ્તાદ ગવૈયો '

હં   ને અફલાતુન ગાન ! (દૂર ખસી) વન, મારી પોલાદી છાતીને ય એણે સોસરવી વીંધી છે ! આપણા આચરણ સામે એમાથી હું પ્રભુનો પયગામ—એનો પડકાર સાભળું છુ '

વ   (ખભા ઉછાળી) આપનું હૃદય પાણીનું હશે !

હં   એટલે ?

વ   નીકર આમ ન લળી પડે. (સત્તાનો હાથ લંબાવી) એ ભીખમગુનો ઉદ્દેશ તમને વૈકુંઠનો પથ ચીંધવાનો હશે ! કેમ; એમજ ને ?

હં   (કપાળને સહેજ વાર બે આગળા વચ્ચે દાબી, પછી)

બીજું શું ?

વ (સરોષ) બીજું બધુ: (ડોકું ધુણાવી) પણ એ નહિ. (એક નાણાંસીક્કો આપતી) ફેંકો; ને ખાત્રિ કરો કે એ કોનું પેટ પૂરવા ભાંજગડ કરે છે ?

[હંસલ ઉભો થાય છે. પોતાના કોટમાંથી સીક્કો કાઢી, પાળ પાસે જઇ, ધ્યાન પૂર્વક ફેંકે છે]

હં (પાછો ફરી) વિતરાગી સમો એ અલ્લાહને આશરે ઢળ્યો છે !

ફ સલામત, બાબા !

વ (ફકીરના અવાજ કોર હંસલનું ધ્યાન દોરતી) સાંભળ્યું ને? તમારા જેવા કાફરની, એ પયગંબર સલામતી ચાહે છે !

[હંસલ સાનભાન ભૂલે છે. મનમાં કોઇ મહા વ્યથા એને પીડી રહી છે. એને વિસરવાના સુલભ ઉપાય તરિકે, વનવેલીના ખોળામાં મૂકી એ સુવે છે. વનવેલી આ છૂટ નિભાવે છે. પણ હંસલને જ કંઇક અકળામણ થતાં પોતે તુરત બેઠો થઇ જાય છે.]

હં એક જ વન, તો તું કહે એ મારે સાચું—સોના જેટલું સાચું. તું મને પજવ મા. તારો તો ગુલામ છું.

વ (મીઠ્ઠી જીભે) કારણ ?

હં કારણ તું મારી ગુલામ છું.

[વનવેલીને આંચકો આવે છે]

હં ન હો તો બનાવવાનો છું. બેઉના અંતર એક દરજ્જાનાં રહેશે—જૂદાશે નહિ વેઠાય.

[વનવેલીને પોતાની જાદુઈ જેવી અસરનું ભારે અભિમાન થાય છે. સાથે બાજી બગડે નહિં એની સાવધાનીથી પણ એ અજાણ નથી.]

મારી જીવનદાતા,...

(આશ્ચર્યના આનંદથી) અને એ હુ ?

તુ જ તું. (બેઉની વચમા પડેલી પિસ્તોલ ઉચકી) આને કિરીટકુંવરનું રમકડું માનતી હતી ?

[હંસલ બાનજવાબદાર હાસ્ય ભોગવી લે છે.]

(આંખોમાથી અમી રેડતી) મને એમ કે મોટા ઘરના મોટાં કોય!

[હંસલને વનવેલીની ટકોર પરવડતી નથી]

(સ્વસ્થ થઇ) વેલી, જીવનમરણની ઝપાઝપી જામી હોય ત્યા રંગમંડપના વર્તન શોભે ખરા ?

[વનવેલી રૂસણું લે છે.]

મારી રીસામણી, તું આમ લજાઇ મરે-લજાવી મારે...

(ખભા ધ્રુજવી, કાન ઢાકતી) ન બોલશો.

(ડાબા હાથથી વનવેલીના બરાડાને સર કરી) બોલીશ નહિં તો બતાવીશ.

[હંસલ પિસ્તોલનો બાર કરે છે. ઘાયલ પપૈયાની પાંખોનો નિર્બળ ફફડાટ વનવેલીનું હૃદય વલોવી નાંખે છે.]

(જમણી હથેલીમા આખો દાબી) ક્રૂર ! હૃદયહીન !

(ગર્વથી છાતી ઠોકી) એવી ક્રૂરતા આ હૃદયપર

અજમાવાની ઉદારતા...

વ (ડોળા ફાડી) નથી સાભળવું. કઠોર કારણોના તું ઢગલા સાચવે છે!

હું અને એ એકેએક કારણ પાછળ લાગણીની કોમળતા વસી હોય છે. પપૈયાનું ખૂન આવશ્યક હતું. (વનવેલીના ગળા આસપાસ પોતાના હાથની માળા આરોપી) આપણા નાચરંગ એ શેનો જૂએ?

જ (અંદરથી અહિં ઉછળી આવી, માળા વીખેરી નાંખતી) મારા હંસલ, ઘડી પહેલા એક વિકાળ ભડાકાથી હું ઝબકી, જાગી ગઇ!

[ચપળતાથી આઘી હટી વનવેલી ટોપી ઓઢી લે છે.]

હું સ્વપ્નું હશે!

જ (આસતેમ ટગર ટગર જોતી) તમે ક્યારના આવ્યા છો?) હંસલના કપડાંને એકઠા ઉપાડી છાતી સરસા રાખી, મનમા) આમ કેમ? (વનવેલીને જોઇ) આ ભાઇ કોણ છે?

વ (ગળું ખુંખારી) હું શત્રુ છું.

હું (ઉભો થઇ અક્કડ અદબ વાળી, મનમાં) આવા શત્રુ સૌને હજો!

વ ને તાબે કરવા આવ્યો છું.

હું (ક્રોધની કકડતી તરાપ મારતો) કોની શત્રુ?

[વનવેલી રોમાંચ અનુભવે છે. જયલક્ષ્મી કંપે છે.]

(વનવેલીની ટોપી ઉચકી, કોટમાંથી સેર બહાર સરકાવી) લક્ષ્મી, જોઇ કે? કેવી ડંસીલી નાગણ છે?

[વનવેલી જયલક્ષ્મી સામી ફેણ માંડે છે.]

(વનવેલીને વળગી) વ...વ...વ...ન...

[ઘાઘરાની ટીરમીન ઝુલ અંગુઠામાં ભરાતાં જયલક્ષ્મી લથડે છે. વનવેલી એને ઝીલી લે છે. અધાર્યો અંતરપટ ઉચકાય છે. આશ્વાસન દેતા પતિ પાસે દુર્ભાગ્ય રડતી પત્નીનું સજીવ ચિત્ર હંસલ સામે ભજવાતું હોય છે. એકી ટશે એમાંથી એ હાસ્ય, શ્રૃંગાર ને કરૂણાના રસભાવ વારાફરતી અનુભવ્યે જાય છે.]

બ્હેન, તમે?–અત્યારે?

(આડો ઘા ઝીલતો) કેમ ન હોય? જેમ તું છુ તેમ એ છે. જેવી તું છું......

(માથું મારી) બાપુ, જયલક્ષ્મી, હું તો લલાટની ખેચી અહિં ઘસડાઇ આવી છું. મને આશરો આપશો ને?

(બન્નેને અળગા પાડી, વનવેલીનો હાથ પકડી રાખી) હું પોત્તે પ્રાણ પાથરીશ.

(હંસલનો છૂટો હાથ પકડી) આપણ બન્ને પાથરીશું.

[પળ એ પળ મૌનનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. એના પ્રભાવમાં સૌનાં ભારે હૈયાં થોડાં થોડાં હળવાં થાય

(કાપી નાંખી) મુંગા મરો. મારામાં એમને ભરચક વિશ્વાસ છે.

સૌને સૌને વિશ્વાસ છે.

(ચાબુકના ફટકા માફક) ગળાં રૂંધાઇ રહે એટલો. વનવેલી, એવા જીભના વ્યવહારની મને પરવા નથી. જે કરવું છે—જાણી જોઇને કરવું છે એનો વળી ઢાંકપીછેડો શો? જય, તારી સઘળી બીક, ઇર્ષ્યા, શંકા હવે સાબિત થશે!

(ઓછું આવતા, આવેશમાં) મારે મારો કિરીટ એક લાખ જેવો છે. ભલો એ ને ભલી હું.

(જયનો ખભો હલાવી) ભલી ભાભી, નવા તૂત ઉભા ન કરશો. (હંસ તરફ વળી) ભલાભાઇ, ઉષા ઉગતાં હું ચાલી જઇશ.

(ગગનમાં ગાજતો) હું કહું છું કે એ નહિ બને.

(આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક) ઉષા ઉગશે તો—તો જરૂર બનશે.

ના; બહેન, ના.

તમે બન્ને અવિચારી છો. (અટકતી જતી) જુવાન છોકરી—ન પિયર રહે—ન સાસરે જાય...

(પથરો ફેંકયા જેમ) તમે ડરો છો કોનાથી?

(અભિમાનની કમાન છટકતા) ડરાવનાર છે કોણ? સુભદ્ર જન્મથી ડરપોક છેઃ માબાપ...

[આંખો ખંખેરતી હોય તેમ માથું ધ્રુજાવે છે.]

હું (થનગન થતો) બોલો. (તરંગોથી અસ્વસ્થ બની) બોલ.

વ સદ્‌ભાગ્યે મરી પરવાર્યા છે.

જ (ચકિત થઇ) ભાગ્ય એમનું કે જગની જંજાળમાંથી છૂટયાં: બાકી એમના વિના તમારી શી સ્થિતિ?

વ (આડો હાથ ધરતી) રહેવા જ દેજો. એમની એટલી મહત્તા હું સ્વીકારતી નથી. માતપિતા પૂજ્ય જ હોય એ સિદ્ધાંતમા અંધશ્રદ્ધાથી ઉપજતી નબળાઈ સિવાય કશું નથી. તિર્થરૂપ હોય તો શિરછત્ર તરિકે સન્માનવા એ ઠીક છેઃ પણ કેટલાક તો પગ નીચે છૂંદવાને લાયક હોય છે!

જ (રોકતી જતી) શું બોલો છો? જેણે જન્મ દીધો...

વ (આકળા અવાજે) એને તમે ઉપકાર માનો છો? આપણે ક્યારે એમને અરજી કરી હતી કે આપણને અવતાર આપે?

જ પણ પાળીપોષી ઉછેર્યા...

વ એ સુદ્ધાં એમના વાકે. એમના અપલક્ષણ ને અનાચર અંગે આપણે અકસ્માત જન્મી પડયા! એટલી શિક્ષા ઓછી છે કે પછી પણ તાબેદારી ઉઠાવ્યા કરવી? (જરા શાન્ત થઇ) જવા દો.

[જયલક્ષ્મીના મનમાં ગડમથલ મચી રહે છે.]

હું (રખડયા કરતો) હા; જવા દો. (બન્નેની પાસે આવી) કંકાસને દાટી દો. ચાલો; આજ મ્હાણી લો: કાલ

કેવીયે હશે!

[વનવેલી ને જયલક્ષ્મીના દિલમાં ભયાનક કલ્પનાઓ જાગે છે.]

ગોપાલ! ગોપાલ!!

[વનવેલી ને જયલક્ષ્મી સામસામું તાકે છે હંસલના વર્તનનો હેતુ સામાની આખમાથી ઉકેલવાનો બેઉ નિષ્ફળ પ્રયાસ કરે છે.

પાછળ હથેલીમાં હથેલી રાખી, આછી સીસોટી વગાડતો હંસલ એકથી બીજે ખૂણે આંટા મારે છે

ગોપાલ આવે છે.]

(હુકમની ટોચપરથી) જા; નીચે જા. બહાર કોઈ ગાનાર સૂતો હશે. એને અહિં મોકલ.

[અટલી વારમા ગોપાલ આખું .વાતાવરણ સમજી લેવા ફાંફાં મારે છે.]

ગોપાલ! જા; જલ્દી કર.

[ગોપાલ જાય છે]

વનવેલી, જયલક્ષ્મી, ભોગવ્યું એટલે આપણું.

[મેઘની મસ્તીમાં વીજળીની ગાજવીજ ઉમેરાઈ હોય તેવો ગભરાટ ને ઉકળાટ વનવેલી ને જયલક્ષ્મીમાં અથડાઇ રહ્યો છે.

હંસલમાં પર્વતની અડગતા છે.]

(ધૂનમા ડોલતો) મુસાફી...ર કયાં ઢૂંઢે તું ખુદાઇ?

[કોઇ ફાટલતૂટલ દુઃખિયો, આવતા વેંત, લોથ થઇને પડે છે. જયલક્ષ્મી ભયથી થથરે છે, વનવેલી સાવચેતીથી અદબ ભીડે છે, હંસલ દગાખોરીના પાસા ગોઠવે છે.]

હં (થનગન થતો) બોલો. (તરંગોથી અસ્વસ્થ બની) બોલ.
વ સદ્‌ભાગ્યે મરી પરવાર્યાં છે.
જ (ચકિત થઇ) ભાગ્ય એમનું કે જગની જંજાળમાંથી છૂટયાં: બાકી એમના વિના તમારી શી સ્થિતિ?
વ (આડો હાથ ધરતી) રહેવા જ દેજો. એમની એટલી મહત્તા હું સ્વીકારતી નથી. માતપિતા પૂજ્ય જ હોય એ સિદ્ધાંતમાં અંધશ્રદ્ધાથી ઉપજતી નબળાઈ સિવાય કશું નથી. તિર્થરૂપ હોય તો શિરછત્ર તરિકે સન્માનવા એ ઠીક છે: પણ કેટલાંક તો પગ નીચે છૂંદવાને લાયક હોય છે!
જ (રોકતી જતી) શું બોલો છો? જેણે જન્મ દીધો...
વ (આકળા અવાજે) એને તમે ઉપકાર માનો છો? આપણે ક્યારે એમને અરજી કરી હતી કે આપણને અવતાર આપે?
જ પણ પાળીપોષી ઉછેર્યાં...
વ એ સુદ્ધાં એમના વાંકે. એમના અપલક્ષણ ને અનાચર અંગે આપણે અકસ્માત જન્મી પડ્યા! એટલી 'શિક્ષા ઓછી છે કે પછી પણ તાબેદારી ઉઠાવ્યા કરવી? (જરા શાન્ત થઇ) જવા દો.

[જયલક્ષ્મીના મનમાં ગડમથલ મચી રહે છે.]

હં (રખડ્યા કરતો) હા; જવા દો. (બન્નેની પાસે આવી) કંકાસને દાટી દો. ચાલો: આજ મ્હાણી લો: કાલ

અટ્ટહાસ્ય કરે છે. હંસલ, દવા લાવી, જયલક્ષ્મીને પાય છે. સુભદ્ર સાંકળબાંધ્યા ફ્લશ માફક નિઃસહાય પડી રહે છે જયલક્ષ્મી શુદ્ધિમાં આવતી જણાય છે.]

હં (વચમા બેસી) વન, જગત જાણ્યુ કે?

વ (પાસે પહોચી) જોયા જેવું જાણ્યુ!

હં (અનન્ય ધીરપથી) આપણે જે કંઇ કરી ભોગવ્યુ એની સ્મૃતિ રૂપે, જે કંઇ મનમા મળ્યુ એની તૃપ્તિ લેખે કંઇક...

વ (આઘી હટી) અડશો મા.

હં હજુ પણ? આવો મોકો ક્યારે ળવાનો?

વ (સંકોરાતી) અડાય એવી હુ રહી . એ મહિના મહિનાની મહોકાણ...

[હતાશ હંસલ કપાળ કૂટે છે.]

વ (સામર્થ્ય સાચવી) એમા ઇશ્વરી ત હશે!

[અશાન્ત ને અસહ્ય મૌન ચાલ્યા કરે છે]

હં વનવેલી...

[કિરીટની બેધ્યાન ચીસ આવે છે.]

વ હંસલ,...

[ચીબરીની કારમી ચીચીઆરી સંભળાય છે.]

હં મારા,...

[ચન્દ્રને પ્રચંડ વાદળ ઘેરી લે છે]

વ મારા,... ૨૦૫૧૩

[પ્રલયનો ભયંકર કાળ ફરી વળ્યો લ